

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА АКАДЕМІЯ ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО»

Факультет богословських і гуманітарних наук
Кафедра богослов'я

УДК 27-47: 373.5

СІКОРА Вероніка Віталіївна
ХРИСТИЯНСЬКА ПЕДАГОГІКА В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ:
ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО

Магістерська дипломна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
за освітньо-професійною програмою «Богослов'я»
спеціальності 041 «Богослов'я»
галузі знань 04 «Богослов'я»
за другим (магістерським) рівнем вищої освіти

Науковий керівник
магістерської дипломної роботи:
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Копчук-Кашецька Марія Степанівна

м. Івано-Франківськ – 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ	8
1.1. Сутність і особливості християнської педагогіки	8
1.2. Витоки християнської педагогіки у вченні отців Церкви	17
1.3. Значення християнських цінностей у формуванні моральної особистості молодшого школяра	28
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО ТА ЇХ АКТУАЛЬНІСТЬ У СУЧАСНІЙ ОСВІТІ.....	37
2.1. Життєвий шлях і педагогічна спадщина святого Василя Великого	37
2.2. Основні принципи виховання у творчості святого Василя.....	45
2.3. Актуалізація педагогічних ідей святого Василя Великого в умовах Нової української школи	53
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО В ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	61
3.1. Аналіз сучасних програм духовно-морального виховання в початковій школі	61
3.2. Форми і методи реалізації духовно-морального виховання у практиці початкової освіти.....	67
3.3. Авторська програма духовно-морального вихання здобувачів початкової освіти.....	73
ВИСНОВКИ	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	100

ВСТУП

Актуальність дослідження. Актуальність обраної теми зумовлена гострою необхідністю зміцнення ціннісного фундаменту українського суспільства та особистості в умовах системних суспільних викликів. Освітня реформа в Україні, зокрема впровадження Нової української школи (НУШ), вимагає переходу до компетентнісного та ціннісно-орієнтованого навчання, де формування моральної, духовно зрілої особистості є пріоритетом. Християнська педагогіка, з її багатовіковою традицією виховання чеснот (*aretē*), відповідальності та діяльної любові, пропонує надійну методологічну базу для цього. Педагогічна спадщина святого Василя Великого є особливо значущою, оскільки вона демонструє унікальний синтез класичної античної *paideia* та високих християнських етичних вимог. Його принципи самодисципліни, критичного засвоєння знань («методологія бджоли») та гармонії між інтелектуальним і моральним розвитком мають пряме відношення до сучасних завдань НУШ щодо розвитку критичного мислення та формування цілісної особистості, здатної чинити опір моральній дезорієнтації.

Теоретичне значення дослідження полягає у системному обґрунтуванні та інтегративному аналізі педагогічних ідей святого Василя Великого у контексті сучасних дидактичних вимог. Здійснено комплексний історико-педагогічний аналіз першоджерел, що дозволило науково обґрунтувати актуалізацію Василіївської «методології бджоли» (принципу критичного відбору знань) для розвитку критичного мислення молодших школярів. Результати роботи поглиблюють уявлення про зв'язок патристичної спадщини та філософії освіти, а також слугують основою для подальших теоретичних розробок у сфері духовно-морального виховання.

Ця магістерська дипломна робота, присвячена проблемі «Християнська педагогіка в початковій школі: застосування принципів святого Василя

Великого», виконана у відповідності до комплексної теми науково-дослідної роботи кафедри богослов'я, науково-дослідного інституту канонічного права та богословських наук: «Богословські аспекти духовного зцілення в контексті кризових ситуацій сучасного українського суспільства», термін виконання – з 01 жовтня 2025 р. по 30 вересня 2030 р. (затверджено рішенням Вченої ради Академії, протокол №2 від 19.09.2025 р.).

Об'єкт дослідження. Процес духовно-морального виховання здобувачів початкової освіти, постать святого Василя Великого.

Предмет дослідження. Теоретико-методологічні засади християнської педагогіки святого Василя Великого та шляхи їх застосування в початковій школі в умовах Нової української школи.

Мета дослідження. Теоретично обґрунтувати, систематизувати та експериментально перевірити ефективність застосування педагогічних ідей святого Василя Великого у процесі духовно-морального виховання молодших школярів.

Для досягнення вищезгаданої мети було поставлено такі **завдання**:

1. Розкрити сутність, витoki та основні ідеї християнської педагогіки, зокрема у вченні Отців Церкви.
2. Охарактеризувати життєвий шлях і педагогічну спадщину святого Василя Великого, визначивши провідні принципи виховання у його творчості.
3. Обґрунтувати значення християнських моральних цінностей у формуванні духовно-моральної особистості молодшого школяра.
4. Проаналізувати сучасний стан духовно-морального виховання в початковій школі, зокрема чинні програми, форми та методи його реалізації.
5. Розробити й експериментально апробувати авторську програму духовно-морального виховання здобувачів початкової освіти, актуалізуючи педагогічні ідеї святого Василя Великого в умовах Нової української школи.

Матеріали дослідження. Джерельна база проведеного дослідження сформована на основі комплексного аналізу широкого кола вітчизняних та зарубіжних наукових праць, що охоплюють теологічні, історико-педагогічні та методичні аспекти виховання особистості. Фундаментальну основу роботи складають першоджерела, зокрема спадщина святого Василя Великого, представлена його вибраними листами та творами у перекладах С. Фединяка і П. Шаффа. Ці матеріали дозволили реконструювати автентичну систему поглядів каппадокійського святителя на освіту, що доповнюється сучасними англomовними студіями таких дослідників, як А. Гейн, А. Холдер та Р. Сміт, чії праці присвячені аналізу праці «Ad Adolescentes» та висвітленню ролі святого Василя у становленні християнської чесноти. Важливе місце в історичному контексті займають дослідження загального розвитку західної та східної церковної педагогіки, представлені у посібниках під редакцією І. Цебрій та працях Т. Кущик, що висвітлюють погляди Отців Церкви.

Окрему групу матеріалів становлять сучасні вітчизняні дослідження, спрямовані на вивчення морального виховання в умовах Нової української школи. Провідне місце тут посідають праці І. Батарейної, у яких детально розглядається зміст, організаційні форми та практичні аспекти виховного процесу в початковій ланці освіти. Проблематика формування духовно-моральних цінностей молодших школярів також ґрунтовно представлена у роботах І. Сіданіч, Т. Потапчук, С. Почтовюк та Н. Смолянюк, де висвітлюються як теоретичні психолого-педагогічні засади, так і специфіка позакласної та позаурочної діяльності. Сучасний етап реформування української школи та підготовка вчителів до реалізації морального виховання проаналізовані у публікаціях Н. Комарівської та О. Пилипів, що дозволило пов'язати історичний досвід християнської педагогіки з актуальними вимогами державного освітнього стандарту.

Міжнародний контекст дослідження розширено за рахунок аналізу зарубіжних концепцій християнської педагогіки, викладених у працях Дж. Ватерінка, С. Іві та М. Тейлора. Ці джерела розкривають базові концепти

релігійної освіти та її історичну еволюцію в глобальному вимірі. Питання інтеграції моральних цінностей у сучасний освітній простір через призму християнського «Caritas» та ефекти релігійної освіти під час пандемії досліджували Л. Афтика та Ф. Бойліу. Програмно-методичне забезпечення дослідження підкріплене аналізом чинних навчальних програм з духовно-морального виховання, розроблених колективами авторів під керівництвом А. Богуш та І. Сіданіч, а також збірниками наукових праць, що присвячені плеканню людських чеснот. Така розгалужена система матеріалів дозволила забезпечити репрезентативність результатів та глибоку теоретичну обґрунтованість розробленої авторської програми.

Методологічною основою дослідження є наукові принципи системності, історизму, цілісного підходу та об'єктивності, що забезпечують всебічне та неупереджене вивчення педагогічної спадщини святого Василя Великого. У роботі застосовано загальнонаукові методи на теоретичному рівні, зокрема: аналіз, синтез та узагальнення — для теоретичної систематизації поглядів Отців Церкви та формулювання висновків; порівняння та класифікація — для зіставлення принципів християнської педагогіки з сучасними вимогами НУШ. До спеціальних наукових методів належать: історико-педагогічний аналіз — для дослідження генези та еволюції педагогічних ідей Василя Великого; герменевтичний метод — для інтерпретації богословських текстів у педагогічному ракурсі; моделювання — для розробки структури авторської програми духовно-морального виховання.

Наукова новизна полягає у системному обґрунтуванні та моделюванні процесу духовно-морального виховання молодших школярів на засадах інтегрованої християнської педагогіки. Встановлено пряму кореляцію між принципами святого Василя Великого та ключовими компетентностями НУШ, а також розроблено критерії оцінки сформованості морального самоконтролю молодших школярів.

У магістерській роботі вперше розроблено та експериментально апробовано авторську програму духовно-морального виховання для початкової

школи, що ґрунтується на практичному застосуванні триєдиної моделі морального розвитку святого Василя Великого (свідомість, почуття, поведінка) та методології критичної фільтрації знань.

Отримали подальший розвиток теми щодо синтезу *patristica* (патристичної спадщини) та сучасної педагогіки, інтеграції християнських етичних принципів у світські освітні стандарти НУШ, а також концепції діяльного милосердя як основи для формування соціальної та громадянської компетентності молодших школярів.

Практичне значення роботи полягає у створенні конкретних методичних рекомендацій, діагностичного інструментарію та авторської програми, які можуть бути безпосередньо впроваджені в освітній процес початкової школи. Розроблені матеріали дозволяють педагогам підвищити ефективність уроків етики, громадянської освіти та класного керівництва, забезпечуючи формування не лише академічних, але й морально-етичних компетенцій. Результати дослідження можуть бути застосовані у викладанні духовно-моральних дисциплін, а також при підготовці та перепідготовці педагогічних кадрів для початкової освіти.

Апробацію результатів дослідження здійснено під час обговорення результатів підготовки магістерських дипломних робіт на засіданнях кафедри богослов'я та кафедри соціально-гуманітарних дисциплін у 2024-2025 рр., а також публікацією статті на тему «Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого» у «Віснику науки та освіти» 2025 року. Результати дослідження частково відображено в таких наукових публікаціях:

1. Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. Вісник науки та освіти. 2025. № 7 (37). С. 1299-1307.

Структуру роботи складають вступ, три розділи, кожен із яких має по три підрозділи, висновки, список використаних джерел і літератури. Кількість використаних джерел – 51. Основний зміст висвітлено на 99 сторінках, загальний обсяг роботи становить 106 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

Цей розділ має на меті закласти ґрунтовну теоретико-методологічну базу для всебічного дослідження християнської педагогіки. Насамперед, буде розкрито її сутність та окреслено ключові принципи, що визначають її унікальність як виховної системи в сучасному освітньому просторі. Для повного розуміння предмета увага буде зосереджена на історичній ретроспективі: ми простежимо формування світоглядних засад християнської педагогіки у фундаментальному вченні отців Церкви. Завершальна частина розділу присвячена аналізу практичного значення інтеграції християнських цінностей, які слугують непохитним фундаментом для формування цілісної та морально стійкої особистості молодшого школяра.

1.1. Сутність і особливості християнської педагогіки

Християнська педагогіка як самостійна науково-практична дисципліна є систематизованим відображенням духовного, корекційно-виховного та аксіологічного досвіду як гуманістичної та релігійної, так й історичної та суспільної спадщини. Її першочерговою сутністю є епістемологічне та методологічне осмислення процесу формування особистості, що ґрунтується на Божественному ідеалі та Одкровенні. Дисципліна інтегрує перевірені часом педагогічні практики з вищими духовними істинами, забезпечуючи трансформативний підхід до освіти, де виховний вплив спрямований на

корекцію поведінки та світогляду, узгоджуючи їх із універсальною благою парадигмою світотворення Вседержителя¹.

Християнська педагогіка будується на непорушному історико-теологічному фундаменті організації життя та виховання. Центральною, недискусійною основою цієї педагогіки є життя, служіння та вчення Ісуса Христа. Він є першоджерелом вічних педагогічних засад, зміст яких черпався безпосередньо із самого життя (*ex ipsa vita*). Христос не просто проголосив етичні норми, але й продемонстрував їхнє втілення, надавши педагогіці унікальний, життєво-орієнтований характер. Цей фундамент забезпечує дисципліні не лише моральну, але й історичну достовірність і практичну ефективність, перетворюючи її з набору абстрактних доктрин на дієву модель духовного розвитку особистості².

Християнська педагогіка є ефективним інструментом для цілеспрямованого культивування духовності молодого покоління. Вона забезпечує системне формування цілісних світоглядних уявлень, етикетних норм, духовних традицій та національних цінностей, інтегруючи їх у загальновизнані Божі Заповіді. Особлива увага приділяється становленню високої моральної свідомості, розвитку етикетних навичок, любові до ближнього та релігійності. Мета такої педагогічної діяльності полягає у вихованні дітей та молоді на засадах духовно-моральних цінностей, що забезпечує не лише особистісний розвиток, але й соціально-етичну адаптацію³.

Християнська педагогіка протягом останніх десятиліть отримала низку ґрунтовних визначень, які фокусуються на передачі спадщини та трансформаційній дії. Аделаїда Кейс і Рендольф Міллер визначили її як цілеспрямовані зусилля з надання нинішньому поколінню «накопичених скарбів християнського життя і думки», що сприяють спасительному діянню Бога в душі

¹ Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот. Вип. 2 / За заг. ред. С. К. Стефанюк. Харків: Кроссрод, 2010. С. 4.

² Івах С. Принципи та методи християнського виховання. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2008. № 2. С. 2.

³ Aftyka L. Christian Caritas in Christian pedagogy. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2018. Vol. 5, № 1. P. 102-103.

та спільному житті людства. Мері Бойс доповнила це, сфокусувавшись на двох взаємопов'язаних діях: доступність традиції спільноти та прояв внутрішнього зв'язку між успадкованою традицією та особистою трансформацією. Томас Грум, наголошуючи на суспільному вимірі, трактував ХП як політичну (суспільну) діяльність прочан, яка цілеспрямовано пов'язує їхнє сьогодення, успадковану духовну спадщину та майбутні можливості для індивіда і громади ⁴.

Ця педагогіка функціонально орієнтована на практичну презентацію чеснот людини, які засвідчені Волею Божою в усіх її можливих життєвих вимірах. Вона діє як нормативна рамка, що через вищі духовні цінності повсякденної християнської культури моделює поведінкові зразки, спрямовані на духовне зростання. Християнська педагогіка виходить за межі суто дидактичних завдань, набуваючи сотеріологічного характеру, сприяючи не лише соціалізації, але й особистісному обоженню (теозису) вихованця, забезпечуючи внутрішню цілісність та гармонію між земним і трансцендентним покликанням людини ⁵.

Англійське поняття «освіта» («education»), яке є фундаментальним для педагогіки, походить від латинського «e» та «duco», що буквально означає «Я виводжу з». Ця етимологія підкреслює первинну мету педагогічного процесу: «виведення» або розкриття вроджених, богонатхненних дарів, знань та потенціалу, які вже закладені Богом у кожній особі. Однак, сучасна педагогічна практика часто розширює це значення, включаючи протилежний процес: «вкладання» знань та навичок ззовні, що можна назвати "індукцією" або «індоктринацією». Таким чином, сфера охоплення педагогіки є подвійною, включаючи як стимулювання внутрішнього розвитку особистості, так і засвоєння нею зовнішньої інформації ⁶.

⁴ Ewontomah K. The meaning, importance and practice of Christian education in the Church: a pedagogical review. *E-Journal of Religious and Theological Studies*. 2020. Vol. 6, № 1. P. 58.

⁵ Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот. Вип. 2 / За заг. ред. С. К. Стефанюк. Харків: Кроссрод, 2010. С. 4.

⁶ Fosu J. L., Fosu M. Dynamics of Christian Education: Ghanaian Perspective. Hamburg: Missionshilfe Verlag, 2021. P. 27-28.

Християнська педагогіка, у своїй загальній дефініції, є спеціалізованою підгалуззю загальнопедагогічної науки. Її методологічні та аксіологічні положення телеологічно обґрунтовуються на догматичних ідеях, священних текстах та сакральних традиціях. Ця дисципліна функціонує як потужний історико-культурний феномен, який фіксує та транслює моделі світогляду, моралі та соціальної взаємодії протягом століть. Вона являє собою систематизований спосіб цілеспрямованого релігійного та духовно-морального впливу на формування особистості, виступаючи як інтегративна частина загальнопедагогічної парадигми, що пропонує унікальний вимір виховання, заснований на трансцендентних цінностях ⁷.

Ключовою сутністю християнської педагогіки є її трансцендентний вимір. Якщо будь-яка якісна освіта прагне до трансцендентності (виходу за межі буденного), то християнська педагогіка свідомо акцентує увагу на цьому вимірі, культивуючи та уможлиблюючи свідомий зв'язок з найвищою основою буття. З огляду на це, будь-яка якісна освіта, що виражає це людське прагнення до вищого, може бути названа християнською. Таким чином, християнська педагогіка — це спроба звернути увагу на духовний вимір життя, просуваючи свідоме ставлення до Бога та сприяючи його вираженню ⁸.

Телеологічною основою християнської педагогіки є орієнтація на спасіння душі (*salus animae*). Це досягається через глибоке усвідомлення та самовизначальне заперечення зла як метафізичної категорії. Педагогічний процес, таким чином, набуває характеру антинормативної конкретизації, де теоретичне розуміння гріха та його наслідків перетворюється на практичне формування гуманних чеснот (милосердя, працелюбності, смиренності). Метою є не просто імплементація соціально бажаної поведінки, а інтерналізація

⁷ Івах С. Принципи та методи християнського виховання. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2008. № 2. С. 3.

⁸ Ewontomah K. The meaning, importance and practice of Christian education in the Church: a pedagogical review. *E-Journal of Religious and Theological Studies*. 2020. Vol. 6, № 1. P. 58-59.

моральних принципів, які слугують духовною протекцією особистості від деструктивних впливів ⁹.

У християнському віровченні найвищою цінністю та ключовою категорією, що переважає всі інші чесноти, є любов (*caritas*). Ця любов корениться у заповіді любові до Бога і людини. Саме тому справжня благодійність та милосердя є зовнішнім вираженням серця, наповненого цією трансцендентною любов'ю. Виховання дітей та молоді на засадах людяності, співчуття, милосердя, емпатії, взаєморозуміння та взаємодопомоги є критично важливим в сучасних умовах глобалізації та інтеграції кожної країни у світову спільноту. Таким чином, християнська педагогіка надає ціннісно-орієнтовану модель для сталого морального розвитку ¹⁰.

Ідеал християнської освіти базується на досконалому зразку інтегральної та гармонійної особистості, яким є Ісус Христос — ідеальний *paideic paradigm* (виховний взірець). Кінцева мета освіти полягає у реалізації спілкування (*communion*) між людиною і Богом та зростання людини в цьому спілкуванні. Як наслідок, релігійна освіта прагне спрямувати учнів до наслідування Бога, абсолютній Святості ("Будьте досконалі, як Отець ваш Небесний досконалий" (Мт 5:48)) ¹¹.

Християнська педагогіка визнає кожну дитину унікально обдарованою та наділеною невід'ємною гідністю, оскільки вона створена за образом Божим. У процесі навчання ця педагогіка активно діє на ті "наративні можливості", які виникають із різноманітного і неповторного Божого творіння. Жодна дитина не позбавлена гідності чи дару. Завдання християнського педагога полягає в тому, щоб, наскільки це можливо, вивільнити ці дари (тобто "вивести" їх, згідно з етимологією слова "освіта") у навчальному процесі. Наше покликання як

⁹ Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот. Вип. 2 / За заг. ред. С. К. Стефанюк. Харків: Кроссрод, 2010. С. 5.

¹⁰ Aftyka L. Christian Caritas in Christian pedagogy. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2018. Vol. 5, № 1. P. 104-105.

¹¹ Iovan M. Characteristics of the ideal of Christian education. *European Journal of Science and Theology*. 2010. Vol. 6, № 4. P. 13.

християнських вихователів — заохочувати унікальні таланти дітей та сприяти їхньому індивідуальному розквіту у підтримуючій навчальній спільноті ¹².

В основі істинної християнської педагогіки лежить аксіологічне ядро Агапе. Попри спроби звести християнську педагогіку до простої індоктринації, як стверджує Моран, істинна християнська духовність не корениться у формальному підпорядкуванні, а впливає із покликання до агапе – жертвовної любові до Бога, яка проявляється через любов до ближнього. Любов до ближнього є антитезою будь-якій приватизованій, егоїстичній духовності. Це цілісне життя агапе часто визначається як християнська соціалізація та інкультурація, що є більш точними термінами для позначення всебічного педагогічного процесу, що вводить людину у життя віри спільноти ¹³.

Статус педагогіки набуває принципово іншого виміру, коли її завдання полягає не лише у фіксації психологічних чи соціологічних фактів, а й в операціоналізації нормативних правил. На відміну від психологічних концепцій, таких як "характер" або "зростання характеру", педагогічна наука вводить у науковий обіг унікальне поняття "формування характеру". Це поняття вимагає розробки специфічних "педагогічних форм норм" — методологічних механізмів, які дозволяють інтегрувати етичні, моральні та релігійні імперативи (наприклад, "Не чини перелюбу") у розвиток дитини відповідно до її природи та визначених виховних принципів. Таким чином, педагогіка, що слугує цій меті, набуває самостійного наукового характеру ¹⁴.

Освіта розглядається як неподільна єдність багатьох аспектів: інтелектуального, морального, фізичного, естетичного, громадянського та національного. Ці аспекти не існують ізольовано, а взаємопроникають, оскільки ґрунтуються на єдності духовних процесів (пізнавальних, афективних та вольових). Управління цим єдиним освітнім процесом забезпечується абсолютними цінностями: абсолютним добром, любов'ю до ближнього,

¹² Kieser D., Parsons J. Characteristics of Christian Pedagogy. The Christian Teachers Journal. Vol. 24, № 4. P. 7.

¹³ Ewontomah K. The meaning, importance and practice of Christian education in the Church: a pedagogical review. *E-Journal of Religious and Theological Studies*. 2020. Vol. 6, № 1. P. 59.

¹⁴ Waterink J. Basic concepts in Christian pedagogy. Ontario: Paideia press, 1980. P. 13-14.

правдою, справедливістю та свободою. Таким чином, ті, хто займається релігійною освітою, також мимоволі виконують цілі морального, інтелектуального та професійного виховання, і навпаки. Це підкреслює, що християнська педагогіка не зводить освіту лише до духовного навчання, а використовує духовно-моральний вимір як основу для гармонізації всіх сфер людського розвитку ¹⁵.

Християнська педагогіка базується на класичних, але незмінно актуальних принципах ефективного навчання, сформульованих, зокрема, Джоном Мілтоном Грегорі в його «Семи законах навчання». Ці закони фокусуються на трьох ключових елементах. Перший — це Закон Учителя, який вимагає глибокого знання матеріалу та викладання з "повного розуму". Другий — це Закон Учня, що підкреслює необхідність завоювати та утримувати його увагу та інтерес. Третій — це Закон Уроку, згідно з яким навчання повинно йти від добре відомого до нового, пояснюючи невідоме за допомогою знайомого. Процес також вимагає стимулювання розуму учня до самостійної дії (Закон Навчального Процесу) та необхідності відтворення вивченого матеріалу (Закон Процесу Навчання) для максимального засвоєння. Ці засади становлять механічну основу для будь-якої ефективної передачі знань ¹⁶.

Побудова спільноти виховує особистість у такий спосіб, у який ізольована робота не може. Це відображає фундаментальне християнське розуміння взаємопов'язаності як основної цінності. Ідея Спільного Блага — дії, спрямовані на найкращі інтереси теперішніх і майбутніх спільнот — серйозно сприймає переважну опцію для бідних та вразливих серед нас. Спільнота має функціонувати більш згуртовано, ніж просто сукупність індивідуальних інтересів. Вона говорить про силу спільної мети та турботи про інших, запрошуючи кожного до столу процвітання та розвитку ¹⁷.

¹⁵ Iovan M. Characteristics of the ideal of Christian education. *European Journal of Science and Theology*. 2010. Vol. 6, № 4. P. 5-7.

¹⁶ Ewontomah K. The meaning, importance and practice of Christian education in the Church: a pedagogical review. *E-Journal of Religious and Theological Studies*. 2020. Vol. 6, № 1. P. 62.

¹⁷ Kieser D., Parsons J. Characteristics of Christian Pedagogy. *The Christian Teachers Journal*. Vol. 24, № 4. P. 7.

Реалізація ідеалу християнської освіти передбачає досягнення людиною стану моральної та тілесної чистоти через покаєння, участь у житті Церкви та засвоєння релігійної культури. Поступово це приводить до духовного спілкування з Христом, що відкриває двері до Вищої Істини, Вічного Добра, Абсолютної Краси та Вічного Щастя. Культивування віри в Христа розпалює і посилює любов до Бога, до Церкви, до людей і до всього творіння ¹⁸.

Розвиваючи ці класичні засади, сучасна християнська освіта, як наголошує Говард Гендрікс, додає незамінний духовний та реляційний вимір. Закон Учителя тут посилюється: викладач повинен дозволити Слову Божому трансформувати власне життя, стаючи живим прикладом істини, яку він викладає, оскільки Бог використовує людей для впливу на життя інших. Ключове значення має Закон Серця, що стверджує: ефективне викладання відбувається не "голова до голови", а "серце до серця", підкреслюючи, що стосунки є наріжним каменем навчання. Додатково, Закон Заохочення вимагає фокусуватися на актуальності істини для життя студента та його потребах, тоді як Закон Готовності наголошує на адекватній підготовці як вчителя, так і учня (фізичній, когнітивній та духовній), що відкриває двері для дії Святого Духа ¹⁹.

Освітньо-пізнавальна діяльність у християнській педагогіці має чітко сформульоване практичне завдання: реалізація вищих чеснот людини, отриманих на основі сприйняття зразків Божественного ідеалу (Ісуса Христа). Ця діяльність виходить за межі академічної дидактики, перетворюючись на аксіологічну евристику, де пізнання є шляхом до морального зростання. Педагог виступає як фасилітатор духовного досвіду, що допомагає вихованцю не лише засвоїти теоретичні знання про доброчесність, але й практично відтворити її у власних життєвих вимірах, наслідуючи досконалий взірець ²⁰.

¹⁸ Iovan M. Characteristics of the ideal of Christian education. *European Journal of Science and Theology*. 2010. Vol. 6, № 4. P. 14.

¹⁹ Ewontomah K. The meaning, importance and practice of Christian education in the Church: a pedagogical review. *E-Journal of Religious and Theological Studies*. 2020. Vol. 6, № 1. P. 62-63

²⁰ Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот. Вип. 2 / За заг. ред. С. К. Стефанюк. Харків: Кроссруд, 2010. С. 6.

Християнський вимір у педагогіці є багатограним і може бути локалізований у різних, взаємопов'язаних аспектах освітнього процесу, а не лише в одній сфері. Він охоплює глибинну причину та мету освіти (навіщо і для чого навчати), а також її фундаментальні основи, як-от християнське розуміння образу людини та її місця у світі. Цей вимір визначає конкретні цілі освітньої практики, наприклад, сприяння духовному і релігійному розвитку учнів. Крім того, християнська складова проявляється у педагогічному змісті та методиці (включення розуміння природи творіння, форм духовності та медитації), а також є невід'ємною частиною якості стосунків, атмосфери та загального духу всередині навчального процесу ²¹.

Отже, християнська педагогіка є самостійною науково-практичною дисципліною, що базується на епістемологічному осмисленні Божественного ідеалу та Одкровення. Її недискусійною і першочерговою основою є життя та вчення Ісуса Христа, що надає педагогіці історичної достовірності та життєво-орієнтованого характеру. Сутність християнської педагогіки полягає у трансформативній дії, спрямованій на корекцію світогляду, а її найвища телеологічна мета — орієнтація на спасіння душі (*salus animae*) та реалізація спілкування людини з Богом. Особливістю християнської педагогіки є її трансцендентний та інтегративний вимір. Вона охоплює всі аспекти розвитку — інтелектуальний, моральний, фізичний та естетичний — підпорядковуючи їх досягненню духовної досконалості. Педагогічний процес набуває подвійної функції: він не лише "вкладає" знання (індукція), але й "виводить" наявні, богонатхненні дари та потенціал особистості (едукція). Центральною цінністю та аксіологічним ядром цієї системи є Агапе (жертвна любов), виховання якої до Бога і ближнього є критично важливим для становлення високої моральної свідомості, духовного зростання та досягнення внутрішньої гармонії.

²¹ Pirner M. L. Christian pedagogy? A research report on the Christian profile of an educational institution in Germany. *British Journal of Religious Education*. 2013. Vol. 35, № 1. P. 75.

1.2. Витоки християнської педагогіки у вченні Отців Церкви

Традиційна історія педагогіки найчастіше користується двома основними методологічними схемами, які виявляють свою нездатність повноцінно охопити феномен християнського виховання. Перший, формаційний підхід, намагається розмежувати педагогічні системи відповідно до економічного базису (рабовласницька, феодальна, буржуазна), що призводить до небезпечного схематизму та ідеологічної однобокості, ігноруючи духовну складову. Другий, цивілізаційний підхід, хоч і є більш гнучким, розрізняє виховання за географічно-культурною ознакою (грецька, римська, китайська тощо), але він не здатен пояснити універсальні перетворення у поглядах на саму мету виховання, які відбулися на межі епох. Обидва підходи виявляють свою неспроможність, коли мова заходить про надцивілізаційні, метакультурні явища, такі як глобальна християнська традиція ²².

Варто зауважити, що Апостольська Доба та Період Отців Церкви були часом безперервної доктринальної боротьби, що безпосередньо формувала педагогічний процес. Християнство, будучи реформаційною вірою, завжди стикалося зі значними перешкодами, особливо у вигляді єресей (як-от несторіанство, євтихіанство чи аполінаріанство), які загрожували чистоті Євангелія, «заглушаючи любов до істини». У цьому контексті християнська освіта була не просто передачею знань, а критичним інструментом виживання. Вчителі, як-от Отці Церкви, повинні були не лише викладати істину (катехизація), але й захищати її (апологетика), навчаючи вірян розпізнавати тонкі доктринальні помилки. Таким чином, створення шкіл та письмових посібників (як-от Вульгата, катехитичні листи та доктринальні трактати) було прямим

²² Кризь темінь віків: педагогічні ідеї наставників Західної церкви (Боецій, Кассіодор, Григорій Великий, Симеон Метафраст, Ісидор Севільський, Алкуїн Йоркський): посібник для студентів вищих навчальних закладів / [вступна стаття і коментарі І.В. Цебрій]. Полтава: ПНПУ, 2010. Книга 1. С. 112.

наслідком потреби в систематичній освіті для збереження ортодоксальної істини та формування морального характеру ²³.

Історія християнської педагогіки вимагає запровадження якісно нового критерію — антропологічно-сотеріологічного. Вона виникла в епоху глибокої кризи античної калокагатії (гармонії тіла і духу) та не змогла бути охоплена ні формаційним, ні цивілізаційним підходами. Християнство запропонувало революційну зміну мети виховання: від громадянського ідеалу до спасіння (сотеріології) та теозису (обожнення людини). Саме вчення Отців Церкви стало тим місцем, де вперше були сформульовані принципи морально-духовного виховання, що базуються на божественному Логосі як першооснові знання. Таким чином, витоки цієї традиції у працях Отців Церкви є самостійним та найважливішим етапом у розвитку світової педагогічної думки ²⁴.

Юстин Мученик, найвідоміший апологет II століття, демонструє ранній, але рішучий крок до інтеграції античної думки. Вихований у язичництві та пристрасний послідовник філософії, особливо Платона, після навернення він прагнув віднайти справжній зв'язок між язичницькою філософією та християнством. Юстин стверджував, що істина, яку шукали Платон і стоїки, була лише "насінням Логосу", тоді як Ісус Христос був повним Логосом. Таким чином, він педагогічно позиціонував грецьку філософію як підготовчий етап, що приводить світ до Христа. Значна частина його Апології відображає перероблений катехитичний матеріал, що свідчить про його практичний внесок в освітню роботу ²⁵.

Кипріан Карфагенський, колишній учитель риторики і послідовник Тертуліана, зосередив свою педагогічну спадщину на морально-етичному формуванні. Його значний внесок у християнську освіту викладений у Книзі III його «Свідощів» (*Testimoniorum Libri Tres*), яка по суті була його «курикулумом

²³ Ilesanmi D. A., Imuwahen T. O., Akanbi D. M. Kingdom Christian Education and the Global Church: Combating Heresies in the Age of Globalisation. *African Journal of Kingdom Education*. Vol. 1, № 3, P. 22.

²⁴ Крізь темін віків: педагогічні ідеї наставників Західної церкви (Боецій, Кассіодор, Григорій Великий, Симеон Метафраст, Ісидор Севільський, Алкуїн Йоркський): посібник для студентів вищих навчальних закладів / [вступна стаття і коментарі І.В. Цебрій]. Полтава: ПНПУ, 2010. Книга 1. С. 112.

²⁵ Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 91.

для християнського становлення». Цей розділ акцентував на християнській поведінці у повсякденному житті, охоплюючи такі теми, як взаємна підтримка, просте харчування, відстороненість від жадібності, справедлива оплата праці та відмова від помсти. Кипріан наполягав, що поведінка є частиною церковної освіти, а мета християнської освіти — навчити цілісну людину поводитися, як Христос ²⁶.

Климент Александрійський прийшов до Церкви з лав грецьких філософів і став майстром синтезу, досконало знаючи як Біблійну літературу, так і твори язичницьких поетів. Його ключова педагогічна праця — "Педагог", де він проголошує, що Христос є великим Педагогом. Христос, за Климентом, спочатку закликає людину до Себе, а потім формує її цілісне життя і характер за Своїм зразком. Філософія для греків, на його думку, була таким же «педагогом, який веде до Христа», як Закон для юдеїв. Климент вперше наголосив, що справжнє знання не протистоїть вірі, а є лише її глибшим розумінням ²⁷.

Папа Дамас I відіграв інструментальну роль у переході християнської освіти від усної традиції до стандартизованого письмового ресурсу. Усвідомлюючи, що Свідки життя Христа померли, Дамас прагнув зміцнити Римський єпископальний центр шляхом кодифікації доктрини та культу. Його ключовий внесок полягає у замовленні нової латинської редакції Біблії, пізніше відомої як Вульгата (Vulgate). Це було зроблено для усунення неточностей зі Старої латинської версії. Цей перехід від нестабільної усної форми до стандартизованого «підручника» для священиків та освічених членів Церкви став основою для розвитку доктрини, дисципліни та християнської моралі на Заході ²⁸.

Оріген вважається, можливо, найбільш впливовим і найученішим серед усіх ранніх Отців Церкви. Його титанічна праця була спрямована на примирення

²⁶ Guirguis Y. History of Christian Education: Latin and Syriac Fathers. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*. Vol. 5, № 11. P. 629-630.

²⁷ Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 91.

²⁸ Guirguis Y. History of Christian Education: Latin and Syriac Fathers. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*. Vol. 5, № 11. P. 631.

язичницької та християнської думки. Як великий вчений і викладач, він прагнув порівнювати доктрини християнства з філософськими вченнями, використовуючи раціональний підхід. Оріген не вагався відкладати ті уривки Святого Письма, які, на його думку, суперечили розуму. Його методологія, хоча й була згодом оголошена єретичною, кардинально змінила освітній підхід, встановивши високий стандарт інтелектуального осмислення віри ²⁹.

Гесихій Єрусалимський був пресвітером і проповідником, чия педагогічна діяльність була невід'ємною від пастирської відповідальності, оскільки освіта християнських душ розглядалася як запорука їхнього спасіння. Гесихій зосередився на навчанні звичайних, менш освічених мирян, уникаючи складної богословської термінології та жаргону, щоб забезпечити доступність віри. Його проповіді були практично орієнтованими, поєднуючи теологічні концепції з риторичними прийомами, які відповідали потребам та бажанням його пастви ³⁰.

Святий Кирило Єрусалимський став наставником оглашених (кандидатів на хрещення) у Єрусалимі, перш ніж стати єпископом. Його педагогічний внесок є надзвичайно практичним: він залишив серію з двадцяти трьох повчань, які стали еталоном катехитичної інструкції. Ці повчання дають нам безцінне уявлення про догматичні форми, символи віри та церемонії хрещення ранньої Церкви. Кирило систематизував процес навернення, забезпечивши чітку, послідовну і ґрунтовну освіту для тих, хто входив у Церкву ³¹.

Протягом перших трьох століть християнство було вірою меншості, що розвивалася локально, однак після навернення імператора Костянтина та його подальшого патронажу Церкви у IV столітті кількість новонавернених різко зросла. Це створило необхідність формалізувати навчальну роль єпископів та пресвітерів. Церкви почали вимагати систематичної програми навчання для катехуменів перед хрещенням, яка зазвичай проводилася протягом Великого посту. Це призвело до появи детальних катехитичних трактатів і проповідей від

²⁹ Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 91-92.

³⁰ McLaughlin A. T. Christian Pedagogy and Christian Community in the Fifth and Sixth-Century Mediterranean. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. Michigan, 2017. P. 33-36.

³¹ Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 92.

таких видатних богословів Сходу і Заходу, святі як Григорій Нісський, Кирило Єрусалимський, Теодор Мопсуестійський та Августин Гіппонський ³².

Святий Григорій Нісський, брат Василя Великого, сам був спочатку цілковито присвячений язичницькій культурі, до якої завжди зберігав толерантність. Його праця "Велике огласительне слово" містить цінні практичні настанови для вчителів щодо методів наставляння навернених. Він був першим, хто чітко сформулював принцип індивідуальної адаптації навчання, пояснюючи, що мета вчителя — пристосувати викладання до потреб кожного новонаверненого, враховуючи його попередні філософські та релігійні переконання ³³.

Варто звернути увагу на той факт, що зі зростанням і поширенням Церкви по всьому Римському світу, виникла серйозна проблема: як навчити нових членів сутнісному значенню навернення, щоб їхня віра не була поставлена під загрозу в різних культурних середовищах. Головною формою відповіді стало навчання для членства в Церкві, або катехизація. Від новонавернених вимагалось вивчити основи віри та практикувати її вчення перед тим, як стати повноправними членами громади. Ранні церковні документи свідчать про те, що цей період інструктажу міг тривати від трьох місяців до трьох років. Таке суворе тестування, яке включало домашнє виховання, спеціальні заняття для катехуменів та участь у богослужіннях, допомагало захистити громаду віри, особливо під час переслідувань, і забезпечувало міцну основу віри в умовах відсутності уніфікованих авторитетних символів віри та повного канону Писання ³⁴.

Святий Іван Золотоустий наголошував на тому, що моральна мета виховання є важливішою за все інше. Його ключовий внесок у педагогіку — це промова "Про марносластво і правильний спосіб виховання дітей батьками". У цій праці він розробив катехитичний метод, адаптований до дитячої психології,

³²McLaughlin A. T. Christian Pedagogy and Christian Community in the Fifth and Sixth-Century Mediterranean. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. Michigan, 2017. P. 10-12.

³³Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 92.

³⁴Taylor M. J. An introduction to Christian education. Nashville, New York: Abingdon Press, 1966. P. 22-23.

використовуючи природну любов дітей до оповідей, їхню цікавість та схильність до змагання. Він детально пояснював батькам, як використовувати оповіді зі Старого Заповіту, спрощуючи мову Біблії, щоб закласти міцний моральний фундамент ³⁵.

Святий Іван Золотоустий виступає як один із найбільш практичних і впливових християнських педагогів. Його спадщина, на відміну від апологетичного синтезу Климента чи філософського осмислення Орігена, зосереджена на моральному вихованні. Він рішуче стверджував, що моральна мета освіти є незрівнянно важливішою за будь-які літературні чи риторичні знання, здобуті в язичницьких школах. Він відкидав світську освіту, якщо вона не була підпорядкована справжній меті — формуванню праведного християнського характеру ³⁶.

На відміну від східних Отців, Тертуліан на Заході представляв радикально протилежну позицію. Цей юрист великого розуму вважав, що язичницька поезія та філософія становлять пряму загрозу вірі та моралі. Він був проти будь-яких спроб комбінувати філософію і християнство. Для нього вивчення язичницьких наук було виправдане лише з метою виявлення та спростування помилок. У своєму творі "Про шкільних вчителів та їхні труднощі" він навіть стверджував, що християнин не може бути викладачем язичницьких знань, підкреслюючи, що обов'язок катехита — це лише настанови та попередження ³⁷.

Його педагогічна позиція була непримиренною та контроверсійною: він категорично відмовлявся інтегрувати грецьку філософію з християнством, вважаючи її джерелом єресей. Хоча Тертуліан дозволяв християнським дітям відвідувати язичницькі школи «як необхідність», він забороняв християнам викладати у них. У праці «Про шкільних вчителів та їхні труднощі» він вимагав, щоб християнський педагог мав «літературну освіту», але при цьому утримувався від схвалення, підтвердження та свідчення про язичницькі погляди,

³⁵ Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 92-93.

³⁶ Кущик Т. О. Святий Іоан Златоуст як християнський православний педагог. *Наукові записки. Серія Психологія і педагогіка*. 2011. Вип. 17. С. 222.

³⁷ Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 93.

які суперечать Євангелію. Для нього викладання було не просто передачею інформації, а актом віри та утвердженням істини ³⁸.

Григорій Чудотворець, який сам був учнем Орігена, підкреслював необхідність використання кращого, що могла запропонувати програма семи ліберальних мистецтв, як міцного ґрунту для подальшого духовного навчання. Його освітній план був чітко структурований: навчання починалося з мови, потім йшли науки та етика, і лише потім — вивчення та тлумачення Святого Письма. Він заохочував учня читати всілякі твори, забороняючи лише писання атеїстів, що ілюструє широту інтелектуальної свободи, яку він пропонував ³⁹.

Арнобій був африканським викладачем риторики, який до навернення рішуче виступав проти християнства. Його перехід до нової віри викликав підозру, для спростування якої він написав семитомну працю «Проти язичників». Педагогічний внесок Арнобія полягав у руйнуванні інтелектуальних основ язичництва: він атакував філософію, особливо платонівський ідеалізм, і викривав міфи та порожнечу культових церемоній. Його робота була насамперед апологетичною та деконструктивною, необхідною для очищення свідомості новонавернених від впливу античних навчальних доктрин, що суперечили християнській істині ⁴⁰.

Іполит Римський, один із найважливіших ранніх богословів Римської Церкви, зробив значний внесок у формування катехитичних моделей. Він вважав християнську освіту насамперед актом домашнього виховання, але швидко розширив цю концепцію до корпоративної відповідальності. За Іполитом, уся громада — дім, школа і церква — відповідає за виховання особистості «у страху Господньому» та підготовку до хрещення. Він, поряд з Августином, сформував шаблони катехизи, які визначали християнське навчання на століття. Іполит

³⁸ Guirguis Y. History of Christian Education: Latin and Syriac Fathers. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*. Vol. 5, № 11. P. 629.

³⁹ Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 94.

⁴⁰ Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 94.

надавав великого значення Біблії, на противагу традиції, як основі для навчання, метою якого було відкриття прихованого скарбу Божої істини ⁴¹.

Святий Єронім, найосвіченіший серед латинських Отців, вільно володів грецькою та гебрейською мовами. Його головний педагогічний внесок — створення Вульгати (Vulgate), латинського перекладу Біблії, що став фундаментальним навчальним текстом для всієї західної цивілізації на тисячу років. Єронім також залишив важливі для історії освіти листи до Лети та Гаудентія, де виклав принципи виховання дівчаток. Він підкреслював, що біблійна екзегеза, як і будь-яке інше знання, вимагає навчання, методу та практики, засуджуючи просту словесну спритність на користь ґрунтовної та інтелектуально обґрунтованої освіти ⁴².

Він не бачив суперечності між класикою та християнським характером, радивши вивчати античну літературу для стилю, ігноруючи все інше. Його інноваційне використання тактильних методів (літери, вирізані з дерева чи слонової кістки) для навчання дітей грамоті є видатним внеском у педагогіку, який пізніше адаптувала Марія Монтессорі ⁴³.

Іларій Піктавійський, «Атанасій Заходу», отримав блискучу класичну освіту і став відомим богословом, який рішуче захищав ортодоксальне вчення проти єресі аріанства. Його головний педагогічний внесок зосереджений у праці «Про Трійцю» (On the Trinity). Іларій заклав принципи, що Біблія повинна бути основою викладання доктрин у богословських школах. Для нього віра в Єдиного, вічного, незмінного і всемогутнього Бога була логічною істиною, підтвердженою Писанням. Його робота стала першим мостом, що приніс західним вченим богословські багатства Сходу ⁴⁴.

⁴¹ Guirguis Y. History of Christian Education: Latin and Syriac Fathers. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*. Vol. 5, № 11. P. 629.

⁴² Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 94.

⁴³ Guirguis Y. History of Christian Education: Latin and Syriac Fathers. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*. Vol. 5, № 11. P. 631-632.

⁴⁴ Guirguis Y. History of Christian Education: Latin and Syriac Fathers. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*. Vol. 5, № 11. P. 630.

Святий Амвросій Медіоланський був юристом і імператорським чиновником, якого обрали єпископом Мілана. Його головна педагогічна роль полягала у практичному церковному вчителюванні, спрямованому на навернення людей, про що свідчить його вирішальний вплив на навернення Августина. Амвросій уникав філософських спекуляцій, завжди керуючись практичною метою. Його основний твір, «Про обов'язки священнослужителів» («De Officiis Ministrorum»), став першим латинським посібником із християнської етики для кліриків, закладаючи основи пастирської педагогіки ⁴⁵.

Його метою було навернення людей до Христа (саме він навернув Августина). Його найважливіша педагогічна спадщина — трактат «Про служіння священнослужителів» (De Officiis Ministrorum), який став одним із перших християнських посібників із пастирської етики. Амвросій наголошував на пріоритеті буття над діянням: пастир повинен спочатку «бути» зразковим християнином, перш ніж «робити» свою роботу ⁴⁶.

Святий Августин визнаний найбільш видатним з усіх Отців Церкви. Цей колишній професор риторики став центральною фігурою церковного життя Заходу та тим, хто «сформував освіту сучасних умів». Його внесок є фундаментальним для християнської філософії історії. Августин здійснив монументальний синтез найкращих елементів античних філософських пошуків, зокрема Платонізму, з християнською істиною. Він стверджував, що знання є основою віри — принцип, який пізніше мав колосальний вплив на схоластику. Для Августина, Розум даний Богом, щоб людина могла досягнути все, включаючи самого Творця ⁴⁷.

Згідно з педагогічною теорією Августина, справжнє навчання відбувається не через зовнішні слова чи настанови (*magister exterior*), а завдяки Внутрішньому Вчителю — Христу, який є незмінною силою та вічною мудрістю Бога, що мешкає в душі, підготовленій до прийняття істини. Ця ідея не означає, що істина

⁴⁵ Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 94-95.

⁴⁶ Guirguis Y. History of Christian Education: Latin and Syriac Fathers. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*. Vol. 5, № 11. P. 630-631.

⁴⁷ Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 95-96.

є суб'єктивною; навпаки, вона походить від Бога, чия вічна Істина осяює розум. Слова, на думку Августина, самі по собі є недостатніми інструментами для передачі внутрішнього знання. Вони слугують лише знаками або спонуканнями, які «вказують нам шукати речі», ставлячи людину «напоготові, щоб вона могла навчитися»⁴⁸.

Практичні настанови Августина для катехитів викладені у праці «Про навчання початківців». Він підкреслював, що навчання має бути індивідуалізованим: методи викладання повинні змінюватися залежно від здібностей учня. Августин також інтегрував ліберальні мистецтва у християнський курикулум як необхідну базу знань. Крім того, він сформулював теологію риторики для церковних вчителів із трьома цілями: навчати (необхідність), захоплювати (приємність) та переконувати (тріумф). Він наполягав, що любов вчителя до учня є найкращим педагогічним засобом, оскільки вона стимулює бажання вчитися, а навчання, мотивоване любов'ю до Бога, є справжнім досвідом⁴⁹.

Навчання, згідно з Августином, вимагає значно більше, ніж простої вербальної згоди; воно передбачає зміну ставлення та поведінки. Августин чітко визначає, що любов повинна бути кінцевою метою, до якої вчитель спрямовує всі свої настанови. Мета педагога — викладати так, щоб учень, слухаючи, повірив, вірячи, сподівався, і сподіваючись, любив. Таким чином, Віра, Надія та Любов складають триєдиний педагогічний намір. Ця внутрішня відповідь, яка починається з усвідомлення того, що людина «створена для Нього» (неспокійне серце наше, доки не заспокоїться в Ньому), є наслідком Божої благодаті. Функція вчителя — надавати зовнішні враження (наприклад, настанови Євангелія), які спонукають душу відгукнутися вірою⁵⁰.

Педагогічні ідеї Августина детально викладені у його посібнику для катехитичних шкіл. Він став піонером індивідуалізованого підходу,

⁴⁸ Towns E. L. A History of Religious Educators. Elmer Towns, 1975. P. 35-36.

⁴⁹ Guirguis Y. History of Christian Education: Latin and Syriac Fathers. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*. Vol. 5, № 11. P. 632-633.

⁵⁰ Towns E. L. A History of Religious Educators. Elmer Towns, 1975. P. 36-38.

наголошуючи на необхідності ставитися до кожного учня згідно з його потребами. Катехит повинен через попереднє опитування з'ясувати мотиви учня та його поточний рівень знань, щоб зробити його поточний стан відправною точкою для навчання. Мета вчителя — змусити учня пізнати істину, а не просто її почути. Задля цього вчитель повинен постійно спостерігати, ставити запитання та домагатися максимальної зворотної реакції учня на викладений матеріал ⁵¹.

Отже, витоки християнської педагогіки у вченні Отців Церкви є самостійним та найважливішим етапом світової думки, який не може бути повноцінно охоплений традиційними цивілізаційними чи формаційними схемами. Християнство запровадило антропологічно-сотеціологічний критерій, здійснивши революційну зміну мети виховання: від античної калокагатії до спасіння та теозису (обоження людини). Педагогічна діяльність Отців була сформована як критичний інструмент виживання та доктринальної оборони проти єресей. Це призвело до інституціоналізації систематичної катехизації (Кирило Єрусалимський) та заснування катехитичних шкіл (Александрія), чиєю метою було збереження ортодоксальної істини та формування морального характеру. Такий підхід вимагав навчання не лише істини (катехизація), але й її захисту (апологетика).

У питанні інтеграції світської мудрості Отці розділилися: від радикального відкидання язичницької філософії (Тертуліан) до її синтезу та використання як «насіння Логосу» чи «багатства» (Климент, Оріген, Григорій Нісський). Вони також розробили фундаментальні методи: Августин проголосив Внутрішнього Вчителя та встановив триєдину мету виховання (Віра, Надія, Любов); Іван Золотоустий зосередився на моральному формуванні дітей; а Єронім та Дамас I створили стандартизований навчальний ресурс — Вульгату. Таким чином, праці Отців Церкви стали першоджерелом, що визначило характер християнської освіти на тисячоліття.

⁵¹ Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. P. 96-98.

1.3. Значення християнських цінностей у формуванні моральної особистості молодшого школяра

Необхідно наголосити, що ефективне духовно-моральне виховання мусить бути закорінене у християнських цінностях, оскільки саме вони слугують фундаментальною основою для формування стійких етичних орієнтирів та життєвих смислів. Однак, не менш критичним для успіху є його ранній старт, ініційований вже з дошкільного віку, адже, як слушно зазначала видатна педагогиня Софія Русова, цей період є унікальним вікном «духовної та релігійної чутливості», що забезпечує найглибше та найорганічніше засвоєння моральних імперативів, перетворюючи їх зі зовнішніх правил на внутрішні переконання особистості⁵².

Духовний компонент є інтегральною і невід'ємною частиною особистості дитини, чия реалізація починається ще в дошкільному закладі та інтенсивно продовжується в молодшій школі через духовно-моральне виховання. Це не просто доповнення до навчальної програми, а процес, що формує цілісний світогляд та внутрішній стрижень. Проблема засвоєння моральних цінностей, заснованих на християнській етиці, є надзвичайно актуальною як для сімей, так і для педагогічної спільноти та суспільства загалом. Адже саме в процесі опанування цих норм діти навчаються доброті, милосердю, благодійності, відповідальності, співчуттю та турботі — якостям, необхідним для гармонійного співіснування⁵³.

Формування моральної особистості молодшого школяра вимагає сталої та універсальної етичної рамки, яку найкраще забезпечують християнські цінності (любов, відповідальність, милосердя). У сучасному світі, що характеризується інформаційним перевантаженням та конкуренцією світських наративів, ці

⁵² Химич Н. Є. Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях в позашкільному закладі освіти. *Наукові записки. Серія Психологія і педагогіка*. 2013. Вип. 23. С. 286.

⁵³ Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях: навч. прогр. та календарно-темат. план / А. М. Богуш, І. Л. Сіданіч, В. Є. Сучок [та ін.]. Київ: ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2019. С. 6.

цінності слугують необхідним фундаментом для формування стійких життєвих орієнтирів. Незважаючи на зміну соціальних умов, викладання християнської релігійної освіти залишається критично важливим, оскільки воно протистоїть моральному релятивізму і забезпечує дитину незмінною істиною про добро і зло. Успіх цього процесу залежить від його інтеграції у повсякденне життя дитини та здатності освітньої системи долати зовнішні виклики ⁵⁴.

На дітей завжди впливає цілісна атмосфера, в якій вони зростають та засвоюють духовну й моральну спадщину, причому цей вплив є багаторівневим і не обмежується лише змістом навчання. Визначальну роль тут відіграють методи та форми подачі інформації – наскільки вони є емоційно насиченими, прикладними та зрозумілими для віку. Однак найбільший вплив має стиль батьківського виховання, що створює загальний морально-психологічний клімат у сім'ї. Саме цей клімат (заснований на любові, довірі, послідовності вимог і, що найважливіше, особистому прикладі дорослих) формує емоційне тло для інтерналізації цінностей, перетворюючи абстрактні правила на живі етичні установки та моделі поведінки, які дитина несвідомо засвоює як норму життя ⁵⁵.

Виховання моральної особистості молодшого школяра виходить із чіткого визначення моралі як системи принципів добра і зла, які є внутрішньо притаманними індивідові, але втілюються у слідуванні зовнішнім правилам. Для цього віку найбільш застосовною є філософія освіти характеру, розроблена Майклом Новаком, яка розглядає формування особистості як інтегрований процес, що складається з трьох взаємопов'язаних аспектів: морального знання, морального почуття та моральної поведінки. Християнські цінності забезпечують незмінний і цілісний зміст для цих трьох вимірів. Наприклад, моральне знання охоплює усвідомлення цінностей та моральне судження, тоді як моральне почуття включає совість, емпатію та самоконтроль, а моральна

⁵⁴ Boiliu F. M., Widjaja F. I., Simanjuntak M. U., Evimalinda R., Harefa D. The Effectiveness of Christian Religious Education Learning in School During the Covid-19 Pandemic. *1st Virtual Workshop on Writing Scientific Article for International Publication*. 2022. P. 452-453.

⁵⁵ Твердохліб Т.С., Мажуга А. В. Моральне виховання в контексті виховної традиції християнської сім'ї. *Теорія і методика виховання. Інноваційна педагогіка*. 2025. Вип. 65, Т. 2. С. 163.

поведінка — волю та звички. Це гарантує, що мораль стає не просто набором концепцій, а вимогою до доброї поведінки, що віддзеркалюється в думках, почуттях та вчинках ⁵⁶.

Сучасний педагогічний процес вимагає кардинального переосмислення традиційної моделі навчання. Моральне становлення не може бути обмежене лише стінами класної кімнати, що призводить до необхідного перерозподілу відповідальності. Ефективне засвоєння духовних цінностей, таких як відповідальність та повага, відбувається лише за умови, що сімейне середовище підтримує та продовжує освітні зусилля школи. Крім того, обмеження часу, виділеного на духовну освіту в навчальних планах, вимагає від педагогів максимальної ефективності, гнучкості методів та використання міждисциплінарних підходів ⁵⁷.

Актуальність християнських цінностей посилюється їхньою фундаментальною роллю в історії європейської цивілізації. Ці цінності становлять ціннісно-нормативний каркас, на якому будувалися правові системи, соціальні інститути та культурні традиції багатьох поколінь. Таким чином, інтегруючи християнські цінності в навчально-виховний процес, ми не просто формуємо релігійну свідомість, а забезпечуємо історичну та культурну спадкоємність. Для молодшого школяра це означає набуття чітких етичних орієнтирів, які не підвладні ситуативній мінливості. Це формує відповідального громадянина з глибокими моральними переконаннями, здатного до емпатії та соціально-корисної поведінки ⁵⁸.

Варто зауважити, що виховання дітей у початковій школі в напрямку духовних цінностей має принципово відмінну траєкторію, що зумовлено динамікою їхнього психологічного та когнітивного розвитку. Це критичний

⁵⁶ Margaretha L., Haryono M. Implementation of Moral and Religious Values in Early Childhood. *Journal of Early Childhood Development and Education*. 2024. Vol. 1, № 1. P. 24-25.

⁵⁷ Boiliu F. M., Widjaja F. I., Simanjuntak M. U., Evimalinda R., Harefa D. The Effectiveness of Christian Religious Education Learning in School During the Covid-19 Pandemic. *1st Virtual Workshop on Writing Scientific Article for International Publication*. 2022. P. 453.

⁵⁸ Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях: навч. прогр. та календарно-темат. план / А. М. Богущ, І. Л. Сіданіч, В. Є. Сучок [та ін.]. Київ: ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2019. С. 6.

період переходу від наочно-образного мислення до зародження абстрактного мислення, що вперше дозволяє дитині не просто наслідувати моральні взірці, а усвідомлювати та інтерналізувати їхнє значення. Відповідно, специфіка освітнього контенту полягає у необхідності перекласти складні філософські та богословські істини на мову захоплюючих наративів, прикладів та символів, які резонують з їхньою підвищеною емоційною чутливістю. Вчитель, виступаючи для них незаперечним моральним авторитетом, стає кузнею характеру, де абстрактні заповіді трансформуються у конкретні навички доброчесної поведінки, самоконтролю та здатності до глибокого, діяльного співчуття⁵⁹.

Очікуваною кульмінацією цілей морального виховання у молодшій школі є досягнення афективних навичок. Це найважливіші навички, що дозволяють дитині правильно реагувати на інших людей та новий досвід. Моральний розвиток у цьому віці не обмежується лише знанням, але обов'язково включає формування характеру, особистості та соціального розвитку, які видно у ставленні дитини до інших та її способі життя (навіть у таких деталях, як ставлення до одягу та харчування). Таким чином, значення християнських цінностей полягає у тому, що вони забезпечують етичний каркас, який дозволяє вчителям формувати необхідні стратегії для емоційного, соціального, морального та релігійного зростання, готуючи дитину до свідомого та відповідального життя⁶⁰.

Важливість духовних цінностей, таких як віра, поклоніння Богу та усвідомлення дарів, проявляється у формуванні проактивного світогляду. Батьки бачать, що глибока віра допомагає дітям позитивно сприймати складні життєві ситуації та демонструвати більшу стійкість. Усвідомлення дарів відображається у відповідальному ставленні дитини до своїх фізичних атрибутів, особистих речей, розвитку талантів та соціальних зв'язків. Це свідчить про те, що християнське вчення про те, що все є даром від Бога, трансформується у

⁵⁹ Потапчук Т. Формування духовно-моральних цінностей в учнів молодшого шкільного віку як психолого-педагогічна проблема. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. №4 (11). С. 60.

⁶⁰ Margaretha L., Haryono M. Implementation of Moral and Religious Values in Early Childhood. *Journal of Early Childhood Development and Education*. 2024. Vol. 1, № 1. P. 25.

практичну відповідальність за своє здоров'я та майно. Ця внутрішня переконаність, яка живиться традиціями Поклоніння, забезпечує дитині непохитний моральний якір, необхідний для цілісного зростання⁶¹.

Успіх процесу духовного становлення дитини визначається в першу чергу її спрямованістю на створення власного ціннісно-смислового поля. Це не пасивне прийняття зовнішніх норм, а активне конструювання внутрішньої системи координат, де людина самостійно визначає, що є для неї дійсно значущим та цінним. Такий розвиток вимагає формування способу засвоєння базових життєвих ціннісних орієнтирів — уміння не просто знати про такі поняття, як чесність чи відповідальність, а вбудовувати їх у щоденну поведінку, приймаючи рішення, виходячи з глибинних переконань⁶².

Формування людської духовності має розпочинатися із закладання основ християнського світогляду. Цей світогляд ґрунтується на незмінній істині про Бога і є надійним підґрунтям для формування духовності та моралі, які залишаються непохитними незалежно від часових, культурних чи соціальних змін. На відміну від релятивних або ситуативних етичних систем, християнська парадигма пропонує абсолютні моральні орієнтири (наприклад, заповіді), які забезпечують внутрішню цілісність особистості та її здатність до свідомого морального вибору у будь-якій життєвій ситуації, сприяючи стійкості характеру⁶³.

Така духовність – це фундаментальний внутрішній компас, який визначає, на які об'єкти — матеріальні чи духовні, тимчасові чи вічні — буде зорієнтоване її існування. Духовне виховання прагне свідомо спрямувати цей внутрішній фокус на незмінні християнські істини (про Бога, істину, добро), формуючи стійку моральну ієрархію. Лише такий підхід гарантує, що внутрішній світ дитини не залишиться хаотичним, а буде насичений сенсом, забезпечуючи

⁶¹ Jia L. Christian values education and holistic child development from the parent perspective in Santiago city, Philippines. *Southeast Asia Early Childhood Journal*. 2021. Vol. 10 (1). P. 92-94.

⁶² Твердохліб У. Формування духовно-моральних цінностей учнів початкової школи в процесі навчання. С. 3.

⁶³ Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях: навч. прог. та календарно-темат. план / А. М. Богуш, І. Л. Сіданіч, В. Є. Сучок [та ін.]. Київ: ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2019. С. 7.

непохитну основу для її духовного здоров'я та подальшого повноцінного розвитку⁶⁴.

Дефіцит духовності та моралі в процесі становлення молодшого школяра чинить глибоко негативний вплив на розвиток особистості та її духовне здоров'я. Несформованість базових етичних установок залишає дитину вразливою до зовнішніх маніпуляцій, соціального тиску та деструктивних тенденцій. Без чіткого внутрішнього морального компаса дитина може відчувати внутрішній конфлікт, що призводить до дезорієнтації, порушення соціальних зв'язків і, як наслідок, до зниження духовного здоров'я, яке є критичною основою психологічного благополуччя. Таким чином, формування християнського світогляду є життєво необхідною умовою для становлення стійкої, зрілої та морально здорової особистості⁶⁵.

Значення християнських цінностей у формуванні моральної особистості молодшого школяра чітко відображено в освітніх цілях, які охоплюють як духовне пізнання, так і соціальну етику. Мета викладання, закладена у навчальних програмах, набагато ширша за просте засвоєння релігійних догм. Вона спрямована на допомогу учням у отриманні моральних та духовних інсайтів для критичного мислення і прийняття відповідних рішень у суспільстві, що постійно змінюється. Це передбачає не тільки розуміння Божого об'явлення, але й набуття базових принципів християнського життя для розвитку самоповаги та поваги до інших. Таким чином, християнське виховання виступає як інструмент комплексної трансформації особистості та суспільства, просуваючи ідею всезагального братерства та сестринства⁶⁶.

Саме в період, коли дитина максимально відкрита до сприйняття та емоційного засвоєння інформації, відбувається закладення фундаментальних

⁶⁴ Потапчук Т. Формування духовно-моральних цінностей в учнів молодшого шкільного віку як психолого-педагогічна проблема. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. №4 (11). С. 60.

⁶⁵ Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях: навч. прогр. та календарно-темат. план / А. М. Богущ, І. Л. Сіданіч, В. Є. Сучок [та ін.]. Київ: ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2019. С. 7-8.

⁶⁶ Othoo H. A., Aseu O. G. Role of Christian Religious Education in the Moral Values Formation of Secondary School Students in Teso South Sub - County, Busia County, Kenya. *Journal of Research Innovation and Implications in Education*. 2017. Vol 6, № 2. P. 312.

основ світогляду та моралі. Це час, коли вперше формується і активно усвідомлюється внутрішня потреба в духовних та етичних якостях. Дитина, ще не обтяжена підлітковим критицизмом, готова прийняти та інтерналізувати ціннісні установки, які стають не просто зовнішніми правилами, а невіддільною частиною її внутрішнього "Я". Ця епоха перших свідомих виборів є незамінною для формування базової матриці добра і зла, що є основою духовної стійкості особистості ⁶⁷.

Система ціннісних орієнтацій визначає змістовний бік спрямованості особистості та формує фундамент її ставлення до світу, інших людей і самої себе. Вона є основою світогляду та ядром мотивації всієї життєвої активності, лягаючи в основу життєвої концепції та філософії. Ціннісні орієнтації виконують не лише мотивуючу та спрямовуючу, але й смислоутворюючу функцію, яка є найбільш ефективною характеристикою мотиваційної сфери особистості, її життєвих цілей та прагнень. Слід зазначити, що ціннісна система індивіда формується під подвійним впливом: макрорівня (ідеології та культури суспільства) та мікрорівня (цінностей, що виникають у процесі життєдіяльності конкретних соціальних груп, і які виступають важливим регулятором внутрішньогрупових відносин) ⁶⁸.

Важливо, що мораль є прямою і наскрізною темою у вивченні християнських цінностей, а не лише побічним ефектом. Близько третини всіх освітніх цілей безпосередньо стосуються формування моральних цінностей. Ключові завдання включають повагу до власної та інших культур і християнських вірувань, що закладає основи толерантності та етичної взаємодії. Крім того, теми, безпосередньо присвячені моралі (наприклад, африканські моральні та культурні цінності, введення до християнської етики), формують основу для досягнення конкретних навчальних та психологічних цілей. Це підкреслює, що виховання через християнські цінності є цілеспрямованим процесом впровадження моральних засад у життя школяра, а його ефективність

⁶⁷ Потапчук Т. Формування духовно-моральних цінностей в учнів молодшого шкільного віку як психолого-педагогічна проблема. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. №4 (11). С. 61.

⁶⁸ Lemko H., Kachak T., Voroshchuk O., Didukh I., Mochan T., Bai I. Formation of moral values of schoolchildren: effective methods of diagnosis. *Laplage em Revista (International)*. 2021. Vol. 7, № 3B. P. 562-564.

вимірюється не лише засвоєнням знань, але й особистим сприйняттям учнями ролі цього предмета у формуванні їхньої моралі ⁶⁹.

Молодший школяр, перебуваючи на піку соціального наслідування, активно виділяє та приймає взірці поведінки від значущих дорослих — вчителів, батьків, а також героїв літератури та історії. Цей механізм ідентифікації є критично важливим для переходу від теоретичного усвідомлення цінностей до їхнього конкретного втілення в діях та соціальних взаємодіях. Таким чином, духовно-моральне виховання не обмежується лише знаннями, а перетворюється на практично-діяльнісний процес, де постійне підкріплення позитивної поведінки забезпечує закріплення необхідних моральних якостей. Ці патерни, закладені в початковій школі, стають тим непорушним внутрішнім стрижнем, який визначатиме моральну траєкторію особистості протягом усього її життя ⁷⁰.

Отже, християнські цінності є фундаментальною та невід'ємною основою для духовного та морального виховання молодшого школяра. Вони забезпечують стійкий етичний каркас, необхідний для протистояння моральному релятивізму сучасного світу. Критичною передумовою успіху є ранній старт цього процесу, адже молодший шкільний вік є періодом "духовної чутливості", що дозволяє дитині найглибше інтерналізувати моральні імперативи, перетворюючи їх із зовнішніх правил на внутрішні переконання. Моральне становлення розглядається як інтегрований, трикомпонентний процес відповідно до філософії освіти характеру. Він охоплює моральне знання (усвідомлення цінностей), моральне почуття (совість, емпатія, самоконтроль) та моральну поведінку (волю та звички). Християнська етика насичує ці три виміри універсальним змістом (любов, милосердя, відповідальність), формуючи внутрішній стрижень і цілісний світогляд. Це особливо важливо під час переходу

⁶⁹ Othoo H. A., Aseu O. G. Role of Christian Religious Education in the Moral Values Formation of Secondary School Students in Teso South Sub - County, Busia County, Kenya. *Journal of Research Innovation and Implications in Education*. 2017. Vol 6, № 2. P. 312.

⁷⁰ Потапчук Т. Формування духовно-моральних цінностей в учнів молодшого шкільного віку як психолого-педагогічна проблема. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. №4 (11). С. 61.

від гетерономної до автономної моралі, де дитина потребує незмінних орієнтирів.

Ефективність виховання залежить від його інтеграції у повсякденне життя. Навчання не може обмежуватися лише класною кімнатою; воно вимагає підтримки сімейного середовища та створення загального морально-психологічного клімату, заснованого на любові та особистому прикладі дорослих. Педагоги, виступаючи моральним авторитетом, мають використовувати індивідуальні, емоційно насичені методи, щоб перекласти складні істини на мову, зрозумілу для віку. Таким чином, значення християнських цінностей полягає у забезпеченні непохитної основи для формування морально здорової, стійкої та відповідальної особистості, здатної до свідомого етичного вибору, яка усвідомлює свою роль у суспільстві та просуває ідею всезагального братерства.

РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО ТА ЇХ АКТУАЛЬНІСТЬ У СУЧАСНІЙ ОСВІТІ

Цей розділ присвячений ґрунтовному аналізу педагогічної спадщини святого Василя Великого. Його ідеї, що поєднали найкраще з класичної античної *paideia* з високими етичними вимогами християнства, набувають особливої ваги сьогодні. Спочатку буде досліджено життєвий шлях та інтелектуальне підґрунтя, що сформувало його освітянські погляди, визначивши обсяг його педагогічного доробку. Далі увага зосереджується на ключових принципах виховання, включаючи концепції *aretē* (чесноти) та критичного засвоєння знань. Кульмінацією розділу є дослідження актуалізації цих ідей у контексті Нової української школи (НУШ), що демонструє, як синтез морального, інтелектуального та духовного тренінгу забезпечує надійний ціннісний фундамент для сучасного українського громадянина.

2.1. Життєвий шлях і педагогічна спадщина святого Василя Великого

Святий Василій народився близько 330 року у місті Кесарія Каппадокійська у заможній та надзвичайно благочестивій родині. Його батько, Василій Старший, і матір, Еммелія Кесарійська, мали десятеро дітей, п'ятеро з яких згодом були канонізовані, включаючи його брата Григорія Ніського та сестру Макрину Молодшу. Особливий вплив на його раннє формування мала його побожна бабуся Макрина, послідовниця Григорія Чудотворця. Саме вона, виховуючи Василя, заклала перші духовні основи та любов до християнського вчення, ставши для нього першою і, можливо, найважливішою вчителькою. Це сімейне оточення, де духовність, благочестя та освіченість були нормою, стало ідеальним ґрунтом для зростання майбутнього Отця Церкви ⁷¹.

⁷¹ Basil of Caesarea. https://en.wikipedia.org/wiki/Basil_of_Caesarea (дата звернення: 15.05.2025).

Василій отримав ретельну та ґрунтовну світську освіту, розпочавши її у Кесарії Каппадокійській приблизно у 350–351 роках, де вперше зустрів свого близького друга і майбутнього богослова, Григорія Назіанзіна. Для подальших студій Василій переїхав до Константинополя, де слухав лекції відомого ритора Ліванія, а пізніше відправився до Афін — тодішнього центру класичної античної філософії та риторики. В Афінах дружба Василя та Григорія Назіанзіна зміцніла. В цей період вони також навчалися разом зі своїм майбутнім політичним опонентом, Юліаном Відступником. Ця освіта забезпечила Василю досконале знання класичної літератури, філософії та ораторського мистецтва, що згодом він блискуче використовував у своїх богословських та педагогічних працях ⁷².

Після завершення навчання в Афінах у 356 році Василій здійснив подорож Єгиптом та Сирією, вивчаючи життя місцевих аскетів. Повернувшись до Кесарії, він протягом приблизно року успішно займався адвокатською практикою і викладав риторику. Його чекала блискуча світська кар'єра, що відповідала його інтелектуальним здібностям та соціальному статусу. Проте, саме в цей момент його життя пережило радикальний поворот під впливом зустрічі з єпископом і харизматичним аскетом Євстафієм Севастійським. Ця зустріч спонукала його переосмислити свої життєві пріоритети та остаточно залишити юриспруденцію і викладацьку діяльність ⁷³.

Василій Великий сам яскраво описав цей доленосний момент свого духовного пробудження у листі, порівнявши своє попереднє світське життя з "глибоким сном". Він зізнався, що витратив багато часу на марноту, присвятивши свою молодість "марним трудам і мудрості, яку Бог зробив безумством". Усвідомлення суєтності світських знань і кар'єри призвело до того, що він "раптово прокинувся" і "побачив чудове світло істини Євангелія". Відкинувши "мудрість князів цього світу", Василій присвятив своє життя Богу.

⁷² Smith R. T. St. Basil the Great. New York: Pott Young, 1879. P. 9-10.

⁷³ Basil of Caesarea. https://en.wikipedia.org/wiki/Basil_of_Caesarea (дата звернення: 15.05.2025).

Цей внутрішній перелом став ключовим не лише для його особистої долі, але й для всієї його подальшої педагогічної та богословської спадщини ⁷⁴.

Обрання Євсевія відбулося, і незабаром той висвятив Василия на пресвітера. Василій швидко став домінуючою фігурою в діоцезії, присвятивши весь свій час проповідям та адміністративним справам. Його незаперечний авторитет і блискучий талант, однак, викликали заздрість у самого архієпископа Євсевія, який, хоч і був доброю людиною, не звик залишатися в тіні. Незважаючи на те, що Василій мав усі можливості для розколу (його підтримували благочестива частина міста, а західні єпископи були готові висвятити його на єпископа), він продемонстрував незвичайну поміркованість. За порадою Григорія Назіанзина, Василій запобіг церковній схизмі та добровільно відійшов у свій Понтійський усамітнений монастир, де зосередився на розробці чернечих правил і місіонерській роботі ⁷⁵.

Після свого духовного пробудження, кар'єрний шлях Василия був змінений церковними потребами, а не його власним бажанням усамітнення. У 362 році він був висвячений на диякона, а в 365 році — на пресвітера Кесарійської Церкви, де єпископ Євсей гостро потребував його інтелектуальних здібностей. Василій та Григорій Назіанзин одразу ж об'єднали свої сили для боротьби з аріанською єрессю, яка загрожувала єдності християн у Каппадокії. Їхня спільна участь у публічних риторичних змаганнях з аріанськими богословами увінчалася тріумфом, що закріпило за обома друзями майбутнє в церковному управлінні. Незважаючи на те, що Василій швидко набув великої репутації, що викликало ревності у Євсевія, він зрештою повернувся до Кесарії і став фактичним адміністратором діоцезії, зосередившись на функціональному управлінні ⁷⁶.

Спокій усамітнення було перервано через Аріанську кризу та прихід до влади імператора Валента (364–378), який під впливом аріанського патріарха Євдоксія розпочав переслідування православних. Євсей, відчуваючи свою

⁷⁴ Smith R. T. St. Basil the Great. New York: Pott Young, 1879. P. 12-14.

⁷⁵ Basil of Caesarea. https://en.wikipedia.org/wiki/Basil_of_Caesarea (дата звернення: 15.05.2025).

⁷⁶ Wortley J. The Pseudo-Amphilochian vita Basilii: an apocryphal life of saint Basil the Great. *Florilegium*. 1980. Vol. 2. P. 217-219.

нездатність протистояти імператорській владі та єресі, був змушений звернутися по допомогу. Після успішного посередництва Григорія Назіанзина, Василій, відкинувши всі приватні образи заради спільної справи, негайно повернувся до Кесарії. З цього моменту Василій, формально залишаючись пресвітером, фактично прийняв на себе усе управління діоцезією, а Євсевій, усвідомивши цінність його підтримки, більше не виявляв жодних ознак ревності, повністю покладаючись на мудрість свого радника ⁷⁷.

Протягом років, коли Василій керував діоцезією під ім'ям Євсевія, він здійснив величезний обсяг благодійної та адміністративної роботи: від проповідей і захисту прав Церкви до розробки монастирських правил і примирення конфліктів. Його служіння досягло кульмінації під час страшного голоду 370 року, коли він використав залишки власного майна та пожертви багатих для порятунку незліченної кількості людей, утворивши подобу великого благодійного містечка (пізніше відомого як Василиада). Після смерті Євсевія в тому ж 370 році Василій був очевидним кандидатом, але його обранню рішуче протистояли єпископи провінції, багатії та цивільні чиновники. Проте, завдяки рішучості Григорія Назіанзина Старшого та підтримці єпископа Євсевія Самосатського, Василій був обраний Архієпископом Кесарії, що стало значною перемогою Православ'я на Сході ⁷⁸.

Близько 371 року держава завдала Кесарії нищівного удару, розділивши провінцію Каппадокію на дві частини. Це адміністративне рішення призвело до церковного розколу: єпископ Тіани Антім наполягав на тому, що церковна юрисдикція має наслідувати світську, і вимагав для себе митрополичого статусу. Щоб протистояти зазіханням Антима та захистити доходи Кесарійської церкви, Василій розробив план створення нової єпархії в стратегічно розташованому, але надзвичайно непривабливому місті Сасима. На цю посаду Василій, після консультацій зі старшим Григорієм Назіанзином, фактично насильно висвятив свого друга Григорія Назіанзина Молодшого. Цей акт, який Василій вважав

⁷⁷ Smith R. T. St. Basil the Great. New York: Pott Young, 1879. P. 13-17.

⁷⁸ Basil of Caesarea. https://en.wikipedia.org/wiki/Basil_of_Caesarea (дата звернення: 15.05.2025).

суворим виконанням обов'язку, став єдиною серйозною раною у їхній дружбі. Хоча Григорій підкорився, він сприйняв це як пляму на дружбі, а сам єпископат у Сасімі виявився невдалим і не зміг повністю зупинити посилення Антіма ⁷⁹.

Василій Великий був не лише глибоким християнським мислителем, але й неперевершеним знавцем античної філософії, охоплюючи діапазон від класиків (як-от Платон) до неоплатоніків (Плотін). Його широка ерудиція дозволила йому майстерно інтегрувати найкращі елементи світської мудрості в християнське вчення. Ця філософська база була особливо помітна в його циклі з дев'яти проповідей "Шестоднев" (Hexaemeron), де він, спираючись на біблійну історію, глибоко тлумачив шість днів творіння, описаних у Книзі Буття. У цих роздумах Василій поєднав біблійне одкровення з природничими спостереженнями та філософським осмисленням, доводячи мудрість та провидіння Боже у створенні світу ⁸⁰.

Попри адміністративні та особисті поразки, Василій продовжував свою діяльність, зосередившись на внутрішньому реформуванні Церкви та розширенні соціального служіння. Він перетворив своє духовенство на віддану, самозабезпечену працюючу спільноту та розвинув Василіаду до масштабів невеликого міста, що включало госпіталі та притулки, де сам Василій виконував найважчу роботу, доглядаючи за прокаженими. Його стосунки зі світською владою яскраво ілюструє знаменита зустріч із префектом Модестом, емісаром імператора-аріанина Валента. Василій, мужньо та непохитно захищаючи Нікейське віросповідання, не піддався на погрози, оскільки не мав майна, яке можна було б конфіскувати, і не боявся смерті. Ця сміливість, а також вражаючий ефект від його Літургії, на якій не було кому прийняти дар від імператора-єретика, змусили Валента поступитися і навіть пожертвувати землею для Василіади. Цей випадок чітко визначив межі втручання державної влади у церковні справи ⁸¹.

⁷⁹ Smith R. T. St. Basil the Great. New York: Pott Young, 1879. P. 35-39.

⁸⁰ Деркач В. Історія філософії: Стародавність, Середньовіччя та Відродження. Тернопіль, ТОВ «Терно-граф», 2023. С. 129.

⁸¹ Smith R. T. St. Basil the Great. New York: Pott Young, 1879. P. 39-43.

Незважаючи на тимчасовий мир із імператором, Василій стикнувся з набагато важчою внутрішньою боротьбою в Церкві. Його репутацію підірвав його колишній друг Євстафій Севастійський, який спочатку скомпрометував Василя дружбою, а потім ворожнечею, поширюючи звинувачення в неортодоксальності (особливо щодо вчення про Святого Духа). Його відверті апеляції до єпископів Заходу по допомогу проти Аріанства не знайшли очікуваної підтримки, залишивши його виснаженим та самотнім у боротьбі. Василій Великий помер 1 січня 379 року у віці всього лише п'ятдесяти років, виснажений постійними конфліктами та працею. Його похорон зібрав величезний натовп людей усіх класів і віросповідань. Його велич була визнана одразу: сімдесят років по тому Халкідонський Вселенський Собор назвав його "найбільшим з Отців", підтверджуючи його незаперечний внесок у богослов'я та християнську педагогіку ⁸².

Педагогічна спадщина Василя Великого завжди ґрунтувалася на ідеї, що справжня освіта є насамперед вихованням характеру і волі. Один із листів адресований «людині віруючій, що живе на самоті», і починається з імперативних дієслів («навчись», «закріпошуй», «приборкуй»), що вказує на чітко структурований навчальний план. Основний педагогічний акцент робиться на самодисципліні: «поко́ра душі», «чи́стота серця» та «приборкування всякого гніву». Це не просто список чеснот, а методологія, яка вимагає від учня активної та постійної внутрішньої праці над собою для досягнення моральної досконалості ⁸³.

Роль Василя Великого як священика та пастиря вимагала від нього глибокої занепокоєності тим, як його племінники живуть як християни, а не лише тим, що вони читають у школі. Його праця «До молодих людей» («Ad Adolescentes») є цікавою не просто як синтез класичних і християнських моральних норм, а як інструмент для вивчення світської освіти молоді, щоби використати її як відправну точку для впровадження християнських принципів.

⁸² Там само. Р. 43-47.

⁸³ Вибрані листи Св. Василя Великого. пер із гр. С. Федияк. Нью-Йорк: Видавництво оо. василіян, 1964. С. 68.

Василій прагнув, аби молоді люди розвинули свій розум і характер, ставши корисними членами християнської громади та суспільства, не лише як "освічені" люди, але й як ті, хто послідовно застосовує християнські настанови у своїх діях⁸⁴.

Варто зауважити, що святий Василій Великий пропонує радикальний педагогічний принцип: не будь-яке навчання є корисним, навіть якщо воно є «набуттям наук» (як у випадку Мойсея, «навченого у всій мудрості єгиптян»). Він піддає гострій критиці ті галузі знань, які вважає марними або навіть шкідливими, включаючи геометрію (відкриття єгиптян), астрологію (улюблене заняття халдеїв), «високу натурфілософію» та «нікчемну риторику». Його основна педагогічна позиція полягає в тому, що ці науки зосереджені на «фальшивому й нереальному» (як міфи в поезії та хитрощі у софістиці), відволікаючи студента від «пізнання Бога». Тому він наголошує на необхідності «повного знання освіти», щоб мудро обрати корисне і відкинути нерозумне та шкідливе⁸⁵.

Педагогічна спадщина Василя Великого демонструє глибоке розуміння процесу пізнання, особливо у співвідношенні віри та знання. Він проводив чітку паралель між освітою та богопізнанням. Василій стверджував, що в процесі освіти (наприклад, вивчення грамоти) віра зазвичай передує знанню: учень спочатку мусить повірити, що певний знак є літерою "альфа". Лише після цього, шляхом вивчення та практики, він досягає точного знання сили цієї літери. Цей принцип, за Василієм, є універсальним для навчального процесу, де довіра до вчителя та початкове прийняття істини на віру є необхідною умовою для подальшого глибокого пізнання⁸⁶.

Однією з ключових тем, яку Василій вводить для юнаків, є контроль гніву. Його базова настанова проста: уникати гніву і використовувати розум, "ніби вудила", щоб стримувати пристрасті. Він обґрунтовує цю пораду не

⁸⁴ Gane A. H. Fourth Century Christian Education: An Analysis of Basil's *Ad Adolescentes*. PhD in the School of Historical Studies. 2012. P. 99-103.

⁸⁵ Schaff P. Basil: Letters and Select Works. Nicene and Post-Nicene Fathers Ser. II, Vol. 8. 1894. P. 102-103.

⁸⁶ Smith R. T. St. Basil the Great. New York: Pott Young, 1879. P. 132-133.

християнським приписом, а язичницькою мудрістю, наводячи позитивні приклади, такі як Перікл та Евклід Мегарський, які виявляли незвичайну стриманість, незважаючи на найбільші провокації. Василій також використовує цитату з Евріпіда як анти-приклад, наголошуючи, що не слід наслідувати його слова. Цей метод був спрямований на те, щоб його племінники збирали (імітували) хороші приклади, які, як він сподівався, закладуть основу для розвитку чеснотливого християнського життя⁸⁷.

Отже, життєвий шлях Василя Великого є прикладом блискучого інтелектуального, яке було свідомо підпорядковане євангельському покликанню. Виходець із надзвичайно благочестивої родини, він отримав досконалу класичну освіту, що дозволила йому розпочати успішну світську кар'єру ритора і адвоката. Однак зустріч із аскетизмом спровокувала радикальний поворот: Він відкинув світську «мудрість князів цього світу», визнавши її «марнотою», і направив свою ерудицію на служіння Церкві.

Педагогічна спадщина Василя ґрунтується на принципі критичної вибірконості та виховання волі. Він рішуче застерігав від тих галузей світської освіти (астрології, «нікчемної риторики»), які зосереджені на «фальшивому й нереальному» та відволікають студента від пізнання Бога. Його освітня програма була структурована як методологія виховання характеру через постійну самодисципліну: покору душі, приборкання гніву та активне застосування євангельської етики милосердя (любити ворогів, терпіти переслідування). На практиці його педагогіка реалізувалася не лише в настановах, а й у масштабній соціальній діяльності. Створення «Василіади» — цілого благодійного містечка — стало втіленням прикладної християнської освіти, де служіння ближньому та благодійність були вищими за теоретичні знання.

⁸⁷ Gane A. H. Fourth Century Christian Education: An Analysis of Basil's Ad Adolescentes. PhD in the School of Historical Studies. 2012. P. 103-107.

2.2. Основні принципи виховання у творчості святого Василія

Принципи виховання святого Василія Великого формувалися в контексті неминучої взаємодії раннього християнства з класичною греко-римською культурою. З огляду на те, що світська освіта та культура (*paideia*) були нерозривно пов'язані й ідентифікувалися з високорозвиненою трирівневою системою шкіл (від граматистів до риторів), християни не могли ігнорувати цей навчальний апарат. Хоча існував гострий поділ думок (від Тертуліана з його питанням: «Що спільного між Афінами та Єрусалимом?» до Климента Олександрійського, який вважав філософію підготовчим законом для греків), Василій став на бік останніх. Його підхід визнавав, що класика є спільним надбанням мови, мистецтва та філософії, яке християнські діти мусли засвоювати, щоб не залишитися неграмотними⁸⁸.

Ключовим принципом Василія щодо світської освіти є вибіркове та інтелектуальне засвоєння. Він наполягав, що поганські класичні твори слід належним чином відбирати та розумно викладати і сприймати учнями. Сам Василій, який глибоко знав античну літературу, виступав як «розуміючий друг» цієї спадщини, не заплісуючи очі на її найгірші якості, але й не засуджуючи її повністю. Його метод виключав сліпе засудження, натомість вимагав від учнів постійного критичного осмислення. Принцип вимагає ретельної фільтрації: брати лише те, що сприяє добру, та відкидати те, що суперечить істині⁸⁹.

Варто зауважити, що для святого Василія головне завдання виховання — це культивування у людині тих рис, які роблять її здатною до самоконтролю та гармонії. Це означає, що освіта не має сенсу, якщо вона не перетворює знання на добрі вчинки і не забезпечує моральну цілісність особистості. Він уважав, що вихована людина — це та, яка досягла не лише внутрішньої рівноваги, але й готова до служіння іншим. Його етичний принцип наголошує на тому, що

⁸⁸ Holder A. G. Saint Basil the Great on secular education and Christian virtue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 395-396.

⁸⁹ Artemi E. Embracing Greek philosophical Thinking in the Fathers of the 2nd - 5th Centuries. *Vox Patrum*. 2016. T. 65. P. 39-40.

самоконтроль та гармонія є лише необхідною базою для виконання найбільшої заповіді — любові до ближнього. Таким чином, справжня місія виховання за Василієм полягає у підготовці людини до життя, сповненого практичної любові та відповідальності перед суспільством і Церквою ⁹⁰.

Святий Василій та його однодумці в Церкві не створювали окремої, спеціально християнської системи освіти для мирян, а були змушені використовувати існуючу класичну систему ліберальних мистецтв, адаптуючи її зміст і форму під свої цілі. Цей принцип полягав у тому, що неможливо було уникнути навчання в поганських школах, які викладали літературу, засновану на міфах, оскільки лише там можна було отримати навички читання, письма та риторики. Василій, таким чином, прийняв структуру античної «*paideia*», яка включала навчання у граматистів, граматиків та риторів. Це забезпечувало його учням і послідовникам необхідну інтелектуальну зброю для участі в культурному та богословському житті епохи ⁹¹.

Центральне місце у цій педагогіці займає етичний імператив, який стоїть вище за будь-яку естетику чи науку. Василій чітко рекомендував вивчення поганської грецької літератури виключно на етичних, а не естетичних чи наукових підставах. У його розумінні, головна цінність такого навчання полягала у тому, щоб стимулювати практику чесноти. Світська мудрість мала виконувати завдання морального виховання, допомагаючи молоді формувати стійкий християнський характер і готуючи їхню душу до прийняття вищих духовних істин. Освіта, таким чином, була засобом для моральної досконалості ⁹².

Центральний принцип виховання Василія полягає в практичній, а не теоретичній меті його настанов. Його ключовий твір «До молодих людей...», адресований учням приблизно 12-15 років, не був дискурсом про те, чи слід вивчати язичницьку літературу (це було неминуче), а про те, як це робити. Жанр

⁹⁰ Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1303.

⁹¹ Holder A. G. Saint Basil the Great on secular education and Christian virtue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 396-397.

⁹² Artemi E. Embracing Greek philosophical Thinking in the Fathers of the 2nd - 5th Centuries. *Vox Patrum*. 2016. T. 65. P. 40.

твору належить до елліністичного протрептікосу — заклику до філософського або чеснотливого життя. Це означає, що головний педагогічний інтерес святого Василя був не в аналізі чи схоластиці, а у моральному формуванні слухача ⁹³.

Освіта за Василієм має виразну пропедевтичну, або підготовчу, функцію. Поганська література розглядалася як «товариш, друг і супутник життя», що веде до вищого шляху. Її найважливіша роль — підготувати читача до розуміння Святого Письма, яке є остаточним джерелом істини. На відміну від «безплідної» світської освіти, яка «завжди в пологах, але ніколи не народжує» (як зазначав його брат, Григорій Ніський), метод Василя мав на меті забезпечити, щоб поганська мудрість не вносила «нічого від чужого осквернення», а навпаки, служила як родючий ґрунт для посіву Євангельської істини ⁹⁴.

Він рішуче відкидав поділ між вірою і щоденною поведінкою, наголошуючи, що християнське життя — це безперервний процес самовдосконалення. Цей процес вимагає від віруючого постійної боротьби зі спокусами та свідомого зусилля для інтеграції віри в усі сфери буття. Для Василя виховання було не просто накопиченням знань, а справжнім моральним тренінгом, який мав на меті практично перетворити людину на образ Божий через її вольові зусилля ⁹⁵.

Педагогічна методологія Василя вимагала від учнів активного морального відбору під час читання класики. Оскільки християнські діти були змушені читати широкий спектр поганських текстів, Василій поставив перед ними завдання — виокремлювати лише те, що сприяє чесноті, і відкидати все, що шкодить душі. За його задумом, учень має наблизитися до цих творів із усвідомленою метою отримати моральний прибуток, не естетичне задоволення. Цей процес етичної фільтрації був необхідний, оскільки язичницька література містила багато міфів та історій про «фальшиве й нереальне». Тому основна

⁹³ Holder A. G. Saint Basil the Great on secular education and Christian virtue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 400.

⁹⁴ Artemi E. Embracing Greek philosophical Thinking in the Fathers of the 2nd - 5th Centuries. *Vox Patrum*. 2016. T. 65. P. 40-41.

⁹⁵ Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1302.

функція світської літератури була підготовчою: стимулювати практику чесноти, створюючи моральну основу для подальшого повного сприйняття Святого Письма⁹⁶.

Наріжним каменем педагогічної концепції Василя є думка про те, що людина значною мірою визначає свою долю власною поведінкою. Усвідомлюючи це, Василій стверджував, що освіта має передусім моральну мету, будучи спрямованою насамперед на стосунки з ближніми та з Богом. Людина повинна здобувати освіту не як самоціль, а для того, щоб зробити вагомий внесок в еволюцію суспільства. З цієї точки зору, його позиція була революційною, оскільки виводила виховання за межі індивідуального спасіння і надавала йому важливої соціальної та етичної спрямованості, формуючи громадянина, відповідального перед спільнотою і Богом⁹⁷.

Найважливіша частина його педагогічної настанови присвячена заклику до земного життя чесноти, яке є підготовкою до майбутнього небесного життя. Василій розумів, що зовнішня освіта не має сенсу без внутрішньої трансформації. Тому його виховання було насамперед вихованням характеру і волі. Він прагнув, щоб його молоді слухачі (племінники чи паства) не просто накопичували знання, а ставали корисними членами суспільства, які послідовно застосовують християнські принципи у своїх діях. Цей акцент на діяльності (практиці) над знанням (теорією) є ключовим моральним принципом його спадщини⁹⁸.

Василій прийняв поміркований, селективний підхід до поганської філософії та поезії, який став справжньою парадигмою для Церкви. На відміну від двох крайнощів того часу (абсолютне засудження або безумовна підтримка), він вчив, що християнин повинен уникати цілковитої покори світській мудрості. Його принцип полягав у тому, щоб приймати лише те, що є корисним, і відкидати

⁹⁶ Holder A. G. Saint Basil the Great on secular education and Christian virtue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 400-401.

⁹⁷ Morariu I.-M. Multidimensional value of education at saint Basil and John Chrysostom. *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences*. 2017. P. 447.

⁹⁸ Holder A. G. Saint Basil the Great on secular education and Christian virtue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 401.

те, що може завдати шкоди душі. Він порівнював розум з кермом корабля: не можна повністю віддавати його в руки поганських авторів, а слід керуватися внутрішнім християнським компасом. Така свідомо фільтрація дозволяла використовувати класичні знання як підготовчий інструмент для зміцнення чесноти⁹⁹.

Педагогічні принципи Василя Великого охоплювали повний цикл формування особистості, починаючи від інтелектуального розвитку і закінчуючи духовним зростанням. Він вимагав від учнів розвитку розуму та характеру, використовуючи найкращі приклади зі світської історії та філософії (наприклад, для контролю гніву), але завжди підводив їх до вищої мети. Він проводив аналогію між вірою у вчителя (початкове прийняття, що «певний знак є літерою») та вірою в Бога, стверджуючи, що довіра і прийняття істини є необхідною умовою для подальшого глибокого пізнання¹⁰⁰.

Василій виступав за синтетичний і всебічний вимір освіти. Його принципи включали не лише інтелектуальний, але й фізичний та психологічний розвиток: він наголошував на самопізнанні, підтримував атлетичні вправи для виховання тіла та визнавав важливість музики у процесі навчання молоді. Крім того, він не відкидав класичні цінності, приділяючи значну увагу мнемотехнічному виміру освіти. У своїх настановах він радив адаптувати вивчення наук таким чином, щоб використовувати імена зі Святого Письма та біблійну історію, винагороджуючи учнів за запам'ятовування, що робило навчання легким, приємним і без примусу¹⁰¹.

Практична складова його виховання зосереджувалася на розвитку низки фундаментальних чеснот. До них Василій відносив смирення, яке є основою для будь-якого духовного зростання; терпіння як здатність зносити життєві випробування; стриманість (або поміркованість), необхідну для контролю над

⁹⁹ Morariu I.-M. Multidimensional value of education at saint Basil and John Chrysostom. *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences*. 2017. P. 447-448.

¹⁰⁰ Holder A. G. Saint Basil the Great on secular education and Christian virtue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 401-402.

¹⁰¹ Morariu I.-M. Multidimensional value of education at saint Basil and John Chrysostom. *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences*. 2017. P. 448.

тілесними пристрастями; милосердя та любов до ближнього. Ці якості мали бути не просто теоретично визнані, а активно впроваджені в життя. Таким чином, духовна освіта набувала конкретного морального виміру, спрямовуючи людину на активну, діяльну любов і служіння ¹⁰².

Критичним моральним принципом Василя є вимога гармонії між «словом і ділом», або між професією (публічною заявою) та життям. Він застерігав, що прославляти чесноту на словах, але приватно віддавати перевагу насолоді над поміркованістю чи користі над справедливістю, — це лицемірство, подібне до акторів, які грають царів, не будучи вільними людьми. Василій категорично вимагав від учнів, щоб їхнє життя «було не в розбіжності з їхніми словами». Ця настанова формувала моральну цілісність, вимагаючи не лише розуміння чесноти, а й її активного впровадження у щоденну практику, що забезпечувало плавний перехід від обговорення чеснотливих слів до наслідування чеснотливих вчинків ¹⁰³.

Святий Василій надавав особливого значення самодисципліні, вважаючи її основою християнської свободи. Він навчав, що справжня свобода не полягає у задоволенні власних бажань чи потуранні пристрастям, що є, по суті, рабством. Натомість, істинна свобода досягається через свідоме підкорення волі свідомому служінню добру. Тільки через самодисципліну та добровільне обмеження людина звільняється від тиранії пристрастей і стає здатною до найвищого вибору — життя згідно з Євангельськими заповідями ¹⁰⁴.

Ключовий моральний принцип Василя ґрунтується на методології «бджоли» — активної та цілеспрямованої етичної фільтрації світської літератури. Учень повинен бути активним фільтром: шукати в ораторах і поетах лише те, що хвалить чесноту або засуджує порок, уникаючи при цьому «мистецтва брехні». Цей принцип вимагає, щоб молодь свідомо вибирала те, що

¹⁰² Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1302.

¹⁰³ Holder A. G. Saint Basil the Great on secular education and Christian virtue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 406-407.

¹⁰⁴ Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1302.

є спорідненим з істиною, відкидаючи все, що відволікає від пізнання Бога. Василій вважав, що головна цінність поганської літератури полягає не в естетичній насолоді чи науковій користі, а виключно у її протрепетичному (спонукальному) характері, що є необхідним підготовчим ґрунтом для засвоєння вищих християнських ідеалів ¹⁰⁵.

Любов до ближнього і милосердя є наріжними каменями соціальної етики святого Василя Великого. У його вченні милостиня і благодійність — це не просто пасивний обов'язок чи емоція, а прояв істинної, діяльної християнської любові. Василій закликав до активного служіння нужденним, розуміючи милосердя як ефективну силу, здатну змінювати світ через конкретні акти доброти. Він підкреслював, що справжня віра виражається у готовності ділитися своїм майном, допомагати бідним, хворим та знедоленим, таким чином перетворюючи внутрішнє духовне переконання на зовнішню соціальну практику ¹⁰⁶.

Критичним принципом є примат arete (чесноти) як єдиного предмета вивчення, гідного уваги християнина. Святий Василій Великий зазначав, що тільки ті уривки класичних творів, які заохочують до моральної досконалості, є корисними, оскільки це закладає незгладимі уроки у «ніжних душах» молоді, роблячи їх сприйнятливими до добра. Проте, найсуворіша моральна вимога — це принцип гармонії між словом і ділом. Василій рішуче застерігав, що публічно хвалити чесноту, але приватно віддавати перевагу насолоді чи користі, є лицемірством, подібним до акторів на сцені. Життя християнина має бути цілісним, демонструючи постійну відповідність між внутрішніми переконаннями та зовнішніми вчинками ¹⁰⁷.

Виховна система святого Василя надавала ключову роль трудолюбству, смиренню та відповідальності. Він розглядав працелюбність як фундаментальну

¹⁰⁵ Holder A. G. Saint Basil the Great on secular education and Christian virtue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 407-408.

¹⁰⁶ Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1304.

¹⁰⁷ Holder A. G. Saint Basil the Great on secular education and Christian virtue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 408-409.

чесноту, необхідну для гідного християнського життя і служіння, протиставляючи її лінощам і марнотратству. Смирнення було необхідним для уникнення гордині, яка, на його думку, є коренем усіх гріхів. Нарешті, відповідальність виховувалася як усвідомлення обов'язку перед Богом і громадою. Усі ці якості є взаємопов'язаними і спрямовані на створення морально стійкої, працездатної та соціально свідомої особистості, готової нести тягар служіння ¹⁰⁸.

Виховання для святого Василя — це сувора дисципліна і підготовка до «небесного змагання». Він використовує образи атлетів та музикантів, які проходять інтенсивний тренінг заради земних нагород, щоб підкреслити необхідність ще більшого духовного зусилля для отримання вічних «призів». Цей принцип включає поміркований аскетизм — учень повинен звільняти душу через філософію та практику, контролюючи тіло, щоб воно отримувало лише те, без чого не може обійтися, і уникаючи таких пороків, як обжерливість, марнославство та честолюбство. Головна настанова: «Звертай увагу на себе», приділяючи першочергову увагу душі, а не скороминущим земним благам ¹⁰⁹.

Отже, погляди святого Василя Великого на виховання були практичними, протрептичними та етично орієнтованими та формували цілісний духовно-моральний образ особистості, здатної до співіснування, служіння і жертвності. Ключовим виховним принципом, запровадженим в умовах неминучості античної *paideia*, стала методологія активної фільтрації або «принцип бджоли»: учень мав свідомо виокремлювати зі світської літератури лише те, що сприяє чесноті (*arete*), і рішуче відкидати міфи та елементи, що суперечать християнській істині. Таким чином, світська мудрість набувала виразної пропедевтичної (підготовчої) функції, слугуючи ґрунтом для подальшого повного сприйняття Святого Письма.

¹⁰⁸ Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1304.

¹⁰⁹ Holder A. G. Saint Basil the Great on secular education and Christian virtue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 409-410.

Головна мета освіти — моральна досконалість, що стоїть вище за будь-яку естетику чи науку, і вимагає перетворення знання на добрі вчинки. Василій наполягав на гармонії між «словом і ділом», рішуче засуджуючи лицемірство та вимагаючи цілісності — постійної відповідності внутрішніх переконань зовнішнім вчинкам. Виховання було моральним тренінгом, що вимагав самодисципліни та вольових зусиль. Істинна християнська свобода, наголошував він, досягається через самоконтроль і добровільне обмеження, звільняючи від тиранії пристрастей. Освітні принципи Василя мали глибоку соціальну спрямованість. Вони культивували фундаментальні чесноти (смирення, працелюбність, терпіння, стриманість) та готували людину до діяльної любові і милосердя. Вихована людина, за його концепцією, це відповідальний громадянин, готовий робити вагомий внесок в еволюцію суспільства та Церкви.

2.3. Актуалізація педагогічних ідей святого Василя Великого в умовах Нової української школи

Педагогічні погляди святого Василя Великого залишаються надзвичайно актуальними сьогодні, особливо в контексті сучасної освітньої парадигми НУШ, яка вимагає синтезу морального, інтелектуального, фізичного та духовного виховання. Святий Василій, який свого часу майстерно поєднав найкраще з класичної «*paideia*» з високими етичними вимогами християнства, пропонує безцінний орієнтир для ціннісно-орієнтованого навчання. Його бачення освіти як довгострокового морального тренінгу та найважливішого земного активу, що формує характер, повністю відповідає місії НУШ. Кінцева мета — це виховання гармонійно розвиненої, відповідальної та духовно зрілої особистості, яка, згідно зі святим Василієм, здатна досягати внутрішньої гармонії та керуватися любов'ю до ближнього ¹¹⁰.

¹¹⁰ Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1305.

Варто зауважити, що Початкова католицька школа святого Василя Великого будує свій інноваційний стиль діяльності на інтеграції глибокого духовного спадку свого патрона. Педагогічний колектив зосереджується на практичній реалізації етичного імперативу Василя: формування цілісної особистості, здатної до морального самоконтролю та служіння. Розвиток творчого потенціалу співробітників та підвищення освітнього рівня досягається через системне проведення предметних декад, вікторин та конкурсів (включно з інклюзивними). Ці заходи слугують механізмом для ідентифікації та підтримки обдарованих учнів, стимулюючи їхнє прагнення до чесноти (*aretē*) і формуючи усвідомлене та відповідальне ставлення до навчання, що є прямим втіленням вимоги святого Василя Великого до самодисципліни ¹¹¹.

Принцип вибіркового та критичного засвоєння знань (так звана «методологія бджоли») є, мабуть, найбільш практичним внеском Василя для сучасної української школи. Якщо у IV столітті йшлося про ретельну фільтрацію поганських міфів, то сьогодні цей принцип трансформується у нагальну потребу розвитку критичного мислення та медіаграмотності. В епоху інформаційних війн та постійних маніпуляцій, Василіївський заклик «брати лише те, що сприяє чесноті, і відкидати все, що шкодить душі» стає ключовим інструментом інформаційної гігієни. Він виховує учня як активного та свідомого фільтра, який вміє відрізнити істину від «мистецтва брехні», що є необхідною умовою для формування соціальної та громадянської компетентностей НУШ ¹¹².

Процес морального виховання, згідно з ідеями святого Василя Великого, слід розглядати як цілісний комплекс виховних впливів, кінцевим результатом якого є поступове формування високих моральних якостей особистості. Василій вимагав, щоб освіта була не лише інтелектуальною, а й протрепетичною (спонукальною), тобто спрямованою на практику чесноти. Актуальність цього принципу сьогодні полягає в тому, що школа має перейти від простого

¹¹¹ Пилипів О. З. Розвиток загальноосвітніх шкіл першого ступеня приватної форми власності в Україні (кінець XX – початок XXI століття). дис. ... кандидата педагогічних наук. 13.00.01. Київ, 2021. С. 96.

¹¹² Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1305.

інформування про моральні норми до систематичного тренування волі та характеру, інтегруючи моральні знання у реальну поведінку. Його концепція виховання як «небесного змагання» підкреслює, що лише постійне зусилля та самодисципліна можуть привести до справжньої моральної зрілості ¹¹³.

Завдання морального виховання традиційно структурується навколо трьох взаємопов'язаних компонентів, що відображають цілісну модель розвитку особистості. По-перше, це формування моральної свідомості, що передбачає засвоєння етичних норм, принципів та ідеалів. По-друге, це виховання та розвиток моральних почуттів, які є емоційним підґрунтям етичної поведінки (наприклад, співчуття, емпатія, почуття справедливості). І по-третє, це розвиток навичок і вмінь моральної поведінки — практичної здатності діяти згідно з етичними принципами у реальних ситуаціях. Лише одночасна робота над цими трьома складовими забезпечує стійкість морального вибору індивіда ¹¹⁴.

Формування моральної свідомості (як і вказано у вченні святого Василя Великого) передбачає засвоєння індивідом ідеалів, норм і принципів етики, що слугують внутрішнім компасом. Моральні почуття, у свою чергу, відображають емоційну реакцію людини на дотримання або порушення цих норм. Врешті-решт, моральна поведінка становить зовнішнє, практичне втілення внутрішніх переконань і почуттів. Лише гармонійне поєднання цих трьох елементів забезпечує цілісність особистості, здатної керуватися етичними нормами у всіх життєвих ситуаціях ¹¹⁵.

Крім інтелектуальної фільтрації, не менш важливі моральні принципи Василя, які забезпечують практичне втілення цінностей. Його наголос на самодисципліні як основі християнської свободи актуалізується у ключовій компетенції «Уміння вчитися впродовж життя», оскільки самоконтроль є рушієм саморозвитку. Вимоги працелюбства, смирення та відповідальності створюють

¹¹³ Батарейна І.О. Організаційні форми морального виховання. *Інноваційна педагогіка. Загальна педагогіка та історія педагогіки*. 2024. Вип. 24. Т. 1. С. 16.

¹¹⁴ Батарейна І.О. Моральне виховання учнів початкових класів в умовах Нової української школи. *Науковий вісник Львівської академії. Серія: Педагогічні науки*. 2019. Вип. 5. С. 56.

¹¹⁵ Батарейна І. О. Зміст морального виховання учнів початкових шкіл України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2019. Вип. 72. Т. 1. С. 52.

міцну етичну базу. Особливо цінним є акцент Василя на діяльному милосерді та служінні іншим — він розумів милосердя як «ефективну силу», що змінює світ через конкретні акти доброти. Це переводить теоретичні християнські цінності в площину соціальної участі, відповідаючи запиту НУШ на виховання громадян, здатних до активної взаємодії та жертвовності заради спільного блага ¹¹⁶.

В сучасних умовах, які характеризуються інформаційною насиченістю та швидкими соціальними змінами, цінність моральної орієнтації набутих знань невинно зростає. Раніше достатньо було просто володіти знаннями; сьогодні критично важливо, як саме людина їх застосовує. Освіта має вчити молодь не лише щось знати, а й робити згідно з етичними принципами. Це означає, що будь-які інтелектуальні чи професійні навички повинні бути підпорядковані вищій моральній меті, запобігаючи використанню знань на шкоду суспільству чи іншим людям. Це прямий відгук на ідею святого Василя Великого про підпорядкування світської мудрості етичному імперативу ¹¹⁷.

У педагогіці моральне виховання визначається як цілеспрямована виховна діяльність з боку освітніх закладів та сім'ї. Основна мета цієї діяльності — сформувати у вихованців стійкі моральні якості, потреби, почуття, а також навички та звички поведінки. Досягнення цієї мети відбувається через два взаємопов'язані шляхи: по-перше, через навчання — засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі; по-друге, через практичну участь у діяльності. Саме через участь у практичних справах, особливо тих, що вимагають служіння та милосердя (як наголошував Василій Великий), теоретичні знання трансформуються у стійкі звички етичної поведінки ¹¹⁸.

Потрібно згадати, що початковій школі святого Василя Великого в методичній роботі колектив постійно перебуває у креативному пошуку педагогічних інновацій, що відповідають принципу святого Василя про

¹¹⁶ Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1305.

¹¹⁷ Батарейна І.О. Моральне виховання учнів початкових класів в умовах Нової української школи. *Науковий вісник Львівської академії. Серія: Педагогічні науки*. 2019. Вип. 5. С. 56.

¹¹⁸ Батарейна І. О. Зміст морального виховання учнів початкових шкіл України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2019. Вип. 72. Т. 1. С. 52.

критичне та вибіркове засвоєння знань (так звана «методологія бджоли»). Замість пасивного споживання інформації, в освітній процес активно впроваджуються інтерактивні форми та методи, які забезпечують можливості для ділової співпраці та колективного вирішення складних навчальних проблем. Такий підхід не лише розвиває критичне мислення і вміння фільтрувати інформацію, але й виховує відповідальність та гармонію між «словом і ділом», коли знання негайно застосовується на практиці у взаємодії з однолітками, як того вимагав святий ¹¹⁹.

Успішна реалізація морального виховання на рівні початкової школи вимагає глибокого розуміння психологічних та вікових особливостей учнів, що чудово корелюється з педагогічними настановами святого Василя Великого. Діти цього віку мають високу потребу у грі та нездатність тривалий час займатися монотонною діяльністю. Василій, наголошуючи на синтетичному вимірі освіти (музика, фізичні вправи), закликав робити навчання «легким, приємним і без примусу». Цей підхід стає основою сучасної гейміфікації та інтерактивних методів, які утримують увагу дитини, сприяють інтенсивному засвоєнню моральних знань та запобігають нудьзі ¹²⁰.

У Новій українській школі, яка офіційно декларує ціннісно-орієнтоване виховання, ідеї святого Василя набувають нового, практичного значення. Принципи, засновані на християнських чеснотах — співчуття, жертівність, відповідальність — стають потужним джерелом для наповнення змісту освітнього процесу. Акцент святого Василя на моральному самоконтролі та гармонії між словом і ділом перетворюється на невід’ємну частину програм духовного та морального розвитку учнів. Це дозволяє школі вийти за рамки суто академічних знань і зосередитися на формуванні моральної цілісності особистості ¹²¹.

¹¹⁹ Пилипів О. З. Розвиток загальноосвітніх шкіл першого ступеня приватної форми власності в Україні (кінець XX – початок XXI століття). дис. ... кандидата педагогічних наук. 13.00.01. Київ, 2021. С. 96-97.

¹²⁰ Батарейна І.О. Моральне виховання учнів початкових класів в умовах Нової української школи. *Науковий вісник Львівської академії. Серія: Педагогічні науки*. 2019. Вип. 5. С. 56.

¹²¹ Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1305.

Актуалізація вчення Василя Великого у початковій школі забезпечує цілісний протрепетичний підхід. Його ідеали виховання, спрямовані на служіння і жертівність, підтверджують, що моральні цінності (милосердя, відповідальність, працелюбство) не можуть бути лише теоретично засвоєні. Вони повинні бути практично втілені в життя через конкретні, доступні віку дії. Формуючи ядро моральної поведінки, почуттів і переконань у цей критичний віковий період, педагогіка Василя надає сучасній школі методологію для виховання соціально свідомих і морально стійких особистостей ¹²².

Згідно з педагогічною спадщиною святого Василя Великого, ефективний виховний вплив вимагає не універсального, а персоналізованого, протрепетичного підходу, що враховує унікальні потреби, схильності та виклики конкретної дитини. Зокрема, знання індивідуальних здібностей та рівня моральної свідомості дозволяє педагогу цілеспрямовано формувати самоконтроль і працювати над подоланням розриву між теоретичними знаннями та реальною поведінкою ¹²³.

Комплексність освітніх заходів виступає як підсумок реалізації науково-методичної проблеми школи, а також як ефективна форма ідентифікації та поширення кращих педагогічних практик. Кінцева мета цієї інноваційної стратегії — не лише академічні успіхи, а й формування особистості, готової до активного служіння ближньому та діяльного милосердя, що є ключовими принципами Василя Великого. Таким чином, школа забезпечує цілісний духовний тренінг, де інновації та творчий пошук повністю підпорядковані високій моральній меті — вихованню соціально свідомого та духовно зрілого громадянина, готового до жертівності заради спільного блага ¹²⁴.

Вчення святого Василя Великого актуалізується через його наголос на самоконтролі та відповідальності. Для нього справжня свобода полягала у

¹²² Батарейна І.О. Моральне виховання учнів початкових класів в умовах Нової української школи. *Науковий вісник Львівської академії. Серія: Педагогічні науки*. 2019. Вип. 5. С. 56.

¹²³ Батарейна І.О. Організаційні форми морального виховання. *Інноваційна педагогіка. Загальна педагогіка та історія педагогіки*. 2024. Вип. 24. Т. 1. С. 16.

¹²⁴ Пилипів О. З. Розвиток загальноосвітніх шкіл першого ступеня приватної форми власності в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ століття). дис. ... кандидата педагогічних наук. 13.00.01. Київ, 2021. С. 97.

свідомому підкоренні волі добру, а не в потуранні пристрастям. Цей принцип є критично важливим для сучасної освіти, оскільки він закладає основу для морального саморегулювання індивіда. Комплекс виховних впливів має сприяти тому, щоб учень не лише засвоїв, але й активно втілював у життя фундаментальні чесноти (милосердя, працелюбство, смирення), роблячи їх основою своєї поведінки. Таким чином, результатом виховання стає особистість, здатна до самостійного етичного вибору та активного служіння суспільству ¹²⁵.

Виховна система Василя, що ґрунтувалася на діяльному милосерді та служінні іншим, сьогодні актуалізується через необхідність побудови відкритої, партнерської освітньої стратегії. Зростає потреба у взаємодії навчального закладу з церковними громадами та сім'єю як ключовими агентами соціалізації та носіями традиційних цінностей. Таке партнерство допомагає реалізувати ідеал святого Василя Великого щодо всебічного виховання, де духовна і моральна сфера підкріплюються прикладами та настановами, які учень отримує поза межами шкільного класу ¹²⁶.

Отже, педагогічна спадщина святого Василя Великого є ключовим орієнтиром для ціннісно-орієнтованої парадигми НУШ, вимагаючи синтезу морального, інтелектуального та духовного виховання. Його бачення освіти як довгострокового морального тренінгу, спрямованого на формування гармонійно розвиненої та духовно зрілої особистості, що керується любов'ю до ближнього, повністю відповідає сучасній місії. Актуальність його вчення підтверджується діяльністю шкіл, які інтегрують його етичний імператив у свою інноваційну стратегію, зокрема через проведення конкурсів та декад, що стимулюють прагнення учнів до чесноти (*aretē*) та відповідальності.

Центральним елементом актуалізації є "методологія бджоли" — принцип вибіркового та критичного засвоєння інформації. Ця ідея трансформується у нагальну потребу розвитку критичного мислення та медіаграмотності в умовах

¹²⁵ Батарейна І.О. Організаційні форми морального виховання. *Інноваційна педагогіка. Загальна педагогіка та історія педагогіки*. 2024. Вип. 24. Т. 1. С. 16.

¹²⁶ Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1305.

інформаційних викликів. Виховуючи учня як активного фільтра, здатного відрізнати істину від "мистецтва брехні", педагогіка Василя забезпечує необхідну моральну орієнтацію набутих знань. Успіх виховання забезпечується цілісним комплексом впливів на триєдину структуру особистості: моральну свідомість, почуття та поведінку. Школа повинна перейти від інформування до систематичного тренування волі та практики чесноти (протрепетичний підхід). Впровадження інтерактивних методів для "ділової співпраці" та проведення ціннісно-орієнтованих заходів стає механізмом для формування самодисципліни, відповідальності та діяльного милосердя, що є кінцевою метою морального виховання.

РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО В ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Третій розділ присвячений практичній імплементації духовно-моральних засад у сучасний освітній простір початкової школи. Основна увага зосереджена на поєднанні вікових психологічних особливостей молодших школярів із класичними виховними принципами святого Василя Великого. У межах розділу здійснено критичний аналіз чинних навчальних програм, що дало змогу виявити потенціал для інтеграції християнських цінностей у щоденну педагогічну практику. Окреслено систему методів, спрямованих на розвиток моральної свідомості, рефлексії та самооцінки учнів. Кульмінацією розділу є авторська виховна програма, розроблена на основі синтезу традицій василіянської педагогіки та вимог Нової української школи. Запропонований підхід забезпечує дієве формування «очей совісті» дитини через активну взаємодію вчителя, батьків та вихованців.

3.1. Аналіз сучасних програм духовно-морального виховання в початковій школі

У практичній реалізації духовно-морального виховання в початковій школі ключовою проблемою залишається складність діагностики кінцевого результату. На відміну від академічних знань, моральні якості не піддаються швидкому кількісному вимірюванню, тому педагогічний контроль у цій сфері часто базується на суб'єктивних методах спостереження та аналізі вчинків дитини. Важливо розуміти, що християнська антропологія, яка лежить в основі

вчення Василя Великого, закликає бачити в кожній особистості «зерно добра», навіть якщо воно приховане за складним характером чи поведінковими помилками. Педагогічний успіх у цьому контексті залежить від здатності вчителя поєднати безмежну лагідність із високою вимогливістю, не залишаючись байдужим до проявів зла, але водночас тактовно виправляючи дитячі пороки через діяльну любов ¹²⁷.

Духовно-моральний розвиток особистості є результатом складної взаємодії внутрішньої волі дитини та зовнішніх впливів, серед яких ключове місце посідають сім'я та школа. У сімейному колі закладається фундамент характеру через емоційно насичені переживання, тоді як школа та позашкільні заклади забезпечують простір для самореалізації та соціальної взаємодії. Особлива роль у цьому процесі належить постаті педагога, який виступає живим зразком моральної поведінки. Виховання на уроці відбувається не через окремі «виховні моменти», а завдяки цілісній організації навчального процесу, де мета, методи та прийоми спрямовані на створення справедливого та емоційно комфортного середовища. Вчитель має створювати ситуації самостійного морального вибору, уникаючи штучного контролю, щоб навчити дітей справедливості та чесності на власному прикладі, адже будь-яка несправедливість дорослих здатна пригнітити прагнення дитини до самовдосконалення ¹²⁸.

Розвиток моральних почуттів є фундаментальною умовою формування стійких переконань у молодшому шкільному віці. Саме почуття виступають внутрішньою мотивацією до етичної поведінки, тому створення особливої атмосфери поваги та емпатії у класі є першочерговим завданням вчителя. Оскільки учні цього віку мають обмежений соціальний досвід, але водночас відзначаються високою навіюваністю та авторитетом педагога, вихователь отримує широкі можливості для моделювання ситуацій морального вибору.

¹²⁷ Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI століття): монографія / І. Л. Сіданіч ; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. Київ: ТОВ "НВП "Інтерсервіс, 2013. С. 301.

¹²⁸ Почтовюк С. І. Формування загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів як основа духовного виховання. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. Вип. 3 (75). 2014. С. 89.

Використання похвали, заохочення та стимулювання правильних мотивів допомагає дітям накопичувати позитивний етичний досвід, поступово перетворюючи зовнішні вимоги на внутрішні потреби особистості ¹²⁹.

Формування духовності молодшого школяра спирається на глибоку педагогічну спадщину таких мислителів, як Г. Сковорода, І. Огієнко та С. Русова. Зокрема, ідея Г. Сковороди про «друге народження» людини — духовне — покладає особливу відповідальність на вчителя як духовного наставника, що прищеплює дитині цінності віри, любові та поваги до свого роду й держави. Сучасні дослідники (А. Богуш, Р. Охрімчук) трактують духовність як цілісний інтелектуально-емоційний стан особистості та «свободу творення себе», що дозволяє дитині відчувати гармонію зі світобудовою. Для вчителя Нової української школи це означає необхідність створення середовища, де дитина може оволодіти багатограним потенціалом української та світової культури, розвиваючи власний унікальний світогляд ¹³⁰.

Ключовою фігурою, від якої залежить якість викладання, є вчитель, проте саме його кваліфікація сьогодні залишається слабкою ланкою навчально-виховного процесу. На практиці уроки християнської етики часто проводяться вчителями початкових класів або предметниками (філологами, вчителями фізичного виховання) лише для «довантаження» годин. Короткотермінові конфесійні курси не завжди забезпечують необхідну глибину релігієзнавчих та дидактичних знань, що призводить до формального або хаотичного викладу матеріалу. Педагог у цій сфері має бути особливим взірцем для наслідування, чий життєві орієнтири відповідають декларованим нормам. Відсутність системності, дефіцит якісних підручників та належної підготовки планів-конспектів нівелюють виховний потенціал предмета, вимагаючи від учителя переходу до креативних, але водночас науково обґрунтованих підходів ¹³¹.

¹²⁹ Сьомик М. Моральне виховання учнів початкової школи. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр» зі спеціальності 013 «Початкова освіта». 2020. С. 27.

¹³⁰ Смолянчук Н. М., Домилівська Ю. Проблема формування духовної культури учнів початкових класів. Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в ХХІ столітті. 2022. С. 527.

¹³¹ Ковцуняк С. Релігійно-моральне формування особистості молодшого школяра: релігієзнавчий аналіз проблеми. С. 6-7.

Важливим інструментом виховання культури поведінки є система громадських доручень, яка дозволяє дитині відчувати відповідальність перед колективом. Ефективність цього методу залежить від постійності виконання завдань та розуміння учнями їхньої суспільної значущості. Важливо, щоб доручення давалися не лише вчителем особисто, а й делегувалися самим учнівським колективом, що сприяє розвитку самоконтролю та самостійності. Систематична зміна ролей — від керівника до виконавця — запобігає розвитку егоїзму чи пасивності, дозволяючи кожній дитині спробувати себе в різних іпостасях та навчитися взаємодопомоги, чуйності й відповідальності за спільну справу ¹³².

Особливе значення для формування «нової людини» має плекання культури вдячності та чуйності, що є прямим втіленням василіянського ідеалу громади. Невдячність у педагогічному дискурсі розглядається не просто як відсутність етикету, а як «невігластво душі», що породжує зухвальство та духовну лінь. Тому виховання звички дякувати за найменшу допомогу та шанувати гідність іншого є фундаментом, на якому будується совість дитини. Вчитель має навчити молодшого школяра не бути байдужим до чужого прохання, розвиваючи в ньому здатність «співпереживати і берегти», особливо у ставленні до слабких, знедолених чи літніх людей. Такий підхід перетворює абстрактні заповіді на життєвий обов'язок, де вибачення за помилку стає не ознакою слабкості, а актом визнання високої цінності іншої особи ¹³³.

Одним із ключових стратегічних напрямів формування духовної культури є реалізація принципу педагогічного партнерства за схемою «вчитель — дитина — батьки». Цей підхід передбачає системний вплив на особистість через організацію спільного дозвілля та взаємної творчості. Завдання педагога полягає у згуртуванні класного колективу в єдину «дружню родину», де батьки стають активними учасниками освітнього процесу, а не просто сторонніми

¹³² Сьомик М. Моральне виховання учнів початкової школи. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр» зі спеціальності 013 «Початкова освіта». 2020. С. 27-28.

¹³³ Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI століття): монографія / І. Л. Сіданіч; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. Київ: ТОВ "НВП "Інтерсервіс, 2013. С. 311-312.

спостерігачами. Проведення спільних заходів та заохочення батьківської ініціативи створюють особливий мікроклімат довіри, який є необхідною умовою для глибокого засвоєння дитиною моральних норм та культурних цінностей ¹³⁴.

Виходом із кризової ситуації є пошук «золотої середини» через використання екуменічного методичного інструментарію, який був би прийнятним для всіх учасників освітнього процесу. Ефективними прийомами, що позитивно сприймаються молодшими школярами, є використання християнських пісень, музичних хвилинок та образотворчої діяльності для вираження релігійних емоцій. Важливо спиратися на передовий досвід, як-от авторські розробки на ідеях Софії Русової чи типові програми, що діють на Заході України (Львів, Буковина). Зокрема, програми, укладені на засадах екуменізму та національної ментальності, декларують відсутність конфесійної тенденційності. Головним завданням залишається перехід від декларацій до реального впровадження таких методик, які б через повагу до свободи вибору формували міцний моральний фундамент особистості, адаптований до багатоконфесійного українського соціуму ¹³⁵.

Моральна свідомість школярів найефективніше формується у поєднанні етичної освіти з практичною діяльністю. Змагання, розмови на етичні теми та аналіз вчинків дозволяють учням активізувати власний досвід спілкування та засвоїти норми культури поведінки. Під час таких занять вчитель спрямовує увагу дітей на мотиви їхніх дій, навчаючи правильно оцінювати ситуації та приймати самостійні рішення. Уміле переконання наставника у поєднанні з практичним застосуванням отриманих знань стає передумовою успішного виховання моральної культури. Лише систематична робота, що базується на єдності методів педагогічного впливу та активної участі дитини в житті класу, забезпечує сталість моральних навичок і звичок ¹³⁶.

¹³⁴ Смолянчук Н. М., Домилівська Ю. Проблема формування духовної культури учнів початкових класів. Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в ХХІ столітті. 2022. С. 527-528.

¹³⁵ Ковцуняк С. Релігійно-моральне формування особистості молодшого школяра: релігієзнавчий аналіз проблеми. С. 7-8.

¹³⁶ Сьомик М. Моральне виховання учнів початкової школи. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр» зі спеціальності 013 «Початкова освіта». 2020. С. 28.

Інший пріоритетний напрям базується на інтеграції духовних цінностей у зміст навчальних програм та позакласну діяльність. Використання методів ситуативного моделювання, рольових ігор та заочних подорожей дозволяє дітям не просто вивчати матеріал, а «пропускати» його крізь власні почуття. Важливу роль відіграють соціальні проєкти, такі як «Вишиванка моя, вишиванка», «Україна — територія гідності та свободи» або акції допомоги тваринам, які роблять освітній процес емоційно привабливим. Залучення до таких видів роботи сприяє не лише згуртуванню учнів, а й формуванню дієвої духовної культури, де дитяча допитливість перетворюється на усвідомлену громадянську та моральну позицію ¹³⁷.

На завершення варто підкреслити, що технологія духовно-морального виховання має спиратися на міцний духовний зв'язок дитини з батьками, що є запорукою безперервності поколінь та формування національного світогляду. Християнські заповіді, інтегровані у шкільне життя, не повинні залишатися безособовими правилами; вони мають стати особистою відповідальністю кожного учня. Коли дитина переживає щире розкаяння за необачний вчинок, вона долає внутрішню перепону самовпевненості. Завдяки синергії власних зусиль школяра та благодатної підтримки виховного середовища, досягається головна мета — злиття з ближнім у такому доброзичливому почутті, яке стає основою справедливого і гармонійного суспільного життя ¹³⁸.

Отже, аналіз сучасних програм та практик духовно-морального виховання дозволяє констатувати, що цей процес у початковій школі є багатограним та інтегрованим. Ключовою проблемою залишається складність діагностики результатів, оскільки моральні якості, на відміну від академічних знань, виявляються через динаміку вчинків та внутрішню мотивацію, а не кількісні показники. Встановлено, що фундаментом успішної реалізації програм є розвиток моральних почуттів (емпатії, вдячності, чуйності), які трансформують

¹³⁷ Смолянчук Н. М., Домилівська Ю. Проблема формування духовної культури учнів початкових класів. Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в ХХІ столітті. 2022. С. 528.

¹³⁸ Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (ХХ – початок ХХІ століття): монографія / І. Л. Сіданіч; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. Київ: ТОВ "НВП "Інтерсервіс, 2013. С. 312-313.

зовнішні етичні норми у внутрішні переконання дитини. Особливого значення набуває постать учителя як «живого зразка» та духовного наставника. Проте виявлено суперечність між високими вимогами до педагога та реальною слабкою ланкою – недостатньою спеціалізованою кваліфікацією кадрів, які часто викладають курси духовно-морального спрямування формально.

Сучасні підходи вимагають відходу від декларативності на користь практичної діяльності. Це реалізується через систему громадських доручень, педагогічне партнерство з батьками та залучення учнів до соціальних проєктів. Ефективність програм підвищується за умови використання екуменічного інструментарію та ідей національної педагогічної спадщини (Г. Сковороди, С. Русової), що забезпечує «свободу творення себе» у гармонії з культурою. Із цього можна зробити висновок, що головною умовою дієвості програм є синергія зусиль сім'ї та школи, де християнські цінності й етичні норми стають особистою відповідальністю учня, формуючи міцний моральний фундамент особистості в умовах багатоконфесійного соціуму.

3.2 Форми і методи реалізації духовно-морального виховання у практиці початкової освіти

Молодший шкільний вік є найбільш сенситивним періодом для всебічного розвитку особистості, оскільки емоційні та духовні здобутки цього етапу вирізняються особливою психологічною стійкістю. Фундаментальні аспекти формування духовно-моральних цінностей досліджували М. Бердяєв, І. Бех, Г. Ващенко та інші науковці, розглядаючи цей процес як організовану передачу національних і загальнолюдських норм життя. Духовно-моральне виховання характеризується спрямованістю на внутрішню готовність дитини дотримуватися моральних стандартів, що спершу може проявлятися інтуїтивно на основі власного досвіду, а згодом, через рефлексію, набуває усвідомленого характеру. Ключовими завданнями цього процесу є формування цілісної картини

світу без поділу на «своїх» і «чужих», розвиток толерантності, а також становлення етичних почуттів – сорому, провини та совісті, які виступають внутрішніми регуляторами поведінки в умовах сучасного розмаїття культур ¹³⁹.

Формування духовного світу дитини вимагає системного підходу, який розглядається як цілісний, ієрархічний та безперервний процес залучення молоді до системи цінностей у їхньому постійному розвитку. Т. Демян'юк визначає духовно-моральне виховання як організований та цілеспрямований процес, що сприяє духовному становленню особистості через опанування ієрархії духовних цінностей. Таке виховання передбачає розвиток фундаментальних рис свідомості, серед яких особливе місце посідають сумління, обов'язок, віра, відповідальність та патріотизм. Воно також формує особисту позицію дитини, її здатність розрізняти добро і зло, виявляти самовіддану любов до ближніх та демонструвати духовну розсудливість і милосердя у повсякденній поведінці ¹⁴⁰.

Реалізація технології духовно-морального виховання в сучасній школі ґрунтується на чіткій нормативно-правовій базі та методичних засадах впровадження предметів відповідного спрямування. Як зазначає О. Сухомлинська, ефективність цього процесу залежить від комплексного підходу: від проведення наукових конференцій та семінарів до розробки інноваційних методик, що спрямовані на соціалізацію дітей, зокрема й з девіантною поведінкою. Важливим складником цієї діяльності є науково-методичне забезпечення педагогів та активна участь школи у створенні медіаконтенту з питань етики й народної культури ¹⁴¹.

Основна мета духовного виховання полягає у пробудженні внутрішнього бажання дитини бути моральною. Оскільки людина від природи поєднує в собі різні начала, сутність виховного впливу спрямована на розвиток прихильності до

¹³⁹ Смолянюк Н., Алексєєва Н. Духовно-моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної та позаурочної діяльності. *Сучасні філологічні і методичні студії: проблематика і перспективи*. III Міжнародної науково-практичної конференції для науковців, викладачів, учителів, здобувачів вищої освіти. 2024. С. 167-168.

¹⁴⁰ Почтов'юк С. І. Формування загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів як основа духовного виховання. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. Вип. 3 (75). 2014. С. 88.

¹⁴¹ Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI століття): монографія / І. Л. Сіданіч; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. Київ: ТОВ "НВП "Інтерсервіс, 2013. С. 306-307.

Добра та формування потреби щоденно обирати шлях доброти. Рівень морального розвитку особистості суттєво залежить від її волі та прагнення до самовдосконалення, проте цей шлях реалізується через багато чинників: батьківський приклад, діяльність дошкільних закладів, школи та позашкільну освіту. Першочергову роль відіграє сім'я, де закладається фундамент характеру та формуються перші моральні стосунки, що накладають відбиток на все подальше життя людини ¹⁴².

Ефективність реалізації виховних завдань у початковій ланці освіти безпосередньо залежить від особистості вчителя, його творчого підходу та здатності бути живим прикладом для наслідування. Оскільки діти цього віку схильні копіювати манери та поведінку педагога, атмосфера душевності, чуйності та доброзичливості в класі стає підґрунтям для аналогічних стосунків між учнями. Водночас важливо враховувати вплив сімейного середовища та домашньої обстановки на духовний розвиток дитини, що потребує активного залучення батьків до освітнього процесу. Виховний вплив має бути комплексним і здійснюватися не лише через зміст навчальних предметів, а й шляхом створення ситуацій морального вибору, де дитина вчиться розрізняти конвенційні та персональні норми, уникаючи однозначних оціночних ярликів щодо своєї особистості ¹⁴³.

Практичне розв'язання проблеми формування духовної культури в реаліях Нової української школи вимагає від педагога створення особливого середовища для всебічної самореалізації дитини. Головним завданням є забезпечення умов для оволодіння потенціалом української та світової культури через два ключові напрями: розбудову педагогічного партнерства за формулою «вчитель – дитина – батьки» та реалізацію системного підходу в урочній і позаурочній діяльності. Важливо перетворити клас на єдину «дружню родину», де спільне дозвілля та

¹⁴² Почтовіук С. І. Формування загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів як основа духовного виховання. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. Вип. 3 (75). 2014. С. 88-89.

¹⁴³ Смоляннюк Н., Алексєєва Н. Духовно-моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної та позаурочної діяльності. *Сучасні філологічні і методичні студії: проблематика і перспективи*. III Міжнародної науково-практичної конференції для науковців, викладачів, учителів, здобувачів вищої освіти. 2024. С. 168-169.

залучення батьків до соціальних проєктів і виховних заходів, як-от «Вишиванка моя, вишиванка» або «Україна – територія гідності та свободи», робить освітній процес емоційно привабливим ¹⁴⁴.

Центральним завданням педагога в цьому контексті є розвиток здатності дитини передбачати наслідки власних вчинків. Орієнтуючись на гуманістичну спадщину В. Сухомлинського, ми виходимо з того, що виховання моральної особистості неможливе без навчання дитини міркувати. Саме думка є «очима совісті». Навчити дитину ставити себе на місце іншого та аналізувати світ навколо себе — це і є виховання «моральної тонкощі думки». Ця інтелектуальна робота душі дозволяє маленькій людині не просто дотримуватися правил, а глибоко усвідомлювати свій моральний вибір ¹⁴⁵.

Важливим етапом виховної роботи є формування моральної оцінки та здатності до аргументації власної позиції. Педагог має створювати умови для «проживання» правил через емоції та переживання дитини, використовуючи метод розв'язання проблемних ситуацій типу «Як би я вчинив на його місці?». Активізація мислення відбувається під час порівняння літературних творів зі схожим сюжетом, де учні вчаться аналізувати спільне та відмінне в поведінці героїв. Такі вправи допомагають школярам вибудовувати власні оцінні судження, що є критично важливим для подолання формалізму («дидактизму») у вихованні та забезпечення єдності слова і діла ¹⁴⁶.

Важливим середовищем для самореалізації є позашкільні навчальні заклади, де діяльність базується на інтересах учнів та забезпечує умови для їхнього культурного дозвілля. Проте не менш вагомим чинником є постать педагога, який стає для дитини зразком моральної поведінки. У школі виховує не лише зміст уроку, а весь навчальний процес, включаючи взаємодію з однолітками та вчителем. Важливо, щоб педагог усвідомлював:

¹⁴⁴ Смолянчук Н. М., Домилівська Ю. Проблема формування духовної культури учнів початкових класів. Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в ХХІ столітті. 2022. С. 527.

¹⁴⁵ Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (ХХ – початок ХХІ століття): монографія / І. Л. Сіданіч; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. Київ: ТОВ "НВП "Інтерсервіс, 2013. С. 307.

¹⁴⁶ Сьомик М. Моральне виховання учнів початкової школи. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр» зі спеціальності 013 «Початкова освіта». 2020. С. 22-23.

несправедливість дорослих здатна миттєво загальмувати моральний розвиток дитини, пригнічуючи її бажання виправлятися. Тому вчитель має власним прикладом, словами та діями навчати вихованців чесності та справедливості, створюючи ситуації вільного морального вибору, які не повинні виглядати як формальний контроль ¹⁴⁷.

Важливим вектором виховної технології є акцент на родинних цінностях та шануванні батьків. У практиці початкової освіти ми використовуємо поради-рекомендації В. Сухомлинського, згідно з якими турбота про спокій і щастя матері та батька має стати для дитини природною життєвою метою. Через народну мудрість та прислів'я («Хороші діти — спокійна старість») педагог формує в учнів розуміння причинно-наслідкових зв'язків між поколіннями: як дитина шанує своїх батьків сьогодні, так і її власні діти шануватимуть її в майбутньому. Такий підхід робить духовно-моральне виховання не абстрактним навчанням, а живою практикою формування відповідальної особистості в межах родини та суспільства ¹⁴⁸.

Завдяки використанню ситуативного моделювання та ігрових форм роботи діти мають можливість не просто засвоювати знання, а «пропускати» їх крізь власне світосприйняття. Врешті-решт, наповнення духовного світу школяра безпосередньо залежить від особистості першого вчителя, який, за висловом В. Сухомлинського, є головним світочем, що пробуджує в дитини жадобу до знань та повагу до культури ¹⁴⁹.

Завершальним компонентом методичної системи є розвиток самооцінки, без якої учень не може стати повноцінним суб'єктом виховного процесу. Оскільки дитині легше оцінити іншого, ніж себе, вчитель впроваджує спеціальні завдання на саморефлексію: «Оціни свою поведінку та аргументуй свій вибір», «Які недоліки ти хотів би виправити?» або «Які якості ти можеш виховати у собі

¹⁴⁷ Почтовіук С. І. Формування загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів як основа духовного виховання. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. Вип. 3 (75). 2014. С. 89.

¹⁴⁸ Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI століття): монографія / І. Л. Сіданіч; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. Київ: ТОВ "НВП "Інтерсервіс, 2013. С. 308-308.

¹⁴⁹ Смолянук Н. М., Домилівська Ю. Проблема формування духовної культури учнів початкових класів. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті*. 2022. С. 528.

самостійно?». Використання колізійних ситуацій (реальних або уявних моральних конфліктів) спонукає дитину до самостійного осмислення морального вибору. Такий підхід перетворює учня з пасивного слухача на активного співучасника, формуючи стійкі моральні переконання та навички самоконтролю ¹⁵⁰.

Практична реалізація моральних цінностей у початковій школі успішно здійснюється через зміст навчальних предметів. На уроках читання через аналіз творів Л. Забашти, А. Костецького, Л. Костенко та інших авторів у дітей формується громадянська позиція, шанобливе ставлення до рідної мови, сім'ї та природи. Математика також виконує виховну функцію, де сюжетні задачі про допомогу старшим чи турботу про навколишній світ розвивають у школярів працелюбство, кмітливість та повагу до праці інших. Курс «Я і Україна» доповнює цю систему, розкриваючи взаємодію людини в суспільстві та формуючи патріотичні почуття і віру у власні сили. Таким чином, лише поєднання зусиль сім'ї та школи у створенні цілісного виховного простору дозволяє сформувати духовність як найвищу цінність особистості ¹⁵¹.

Узагальнюючи результати дослідження форм і методів реалізації духовно-морального виховання у практиці початкової освіти, можна зробити висновок, що цей процес є цілісною та ієрархічною системою, спрямованою на перетворення зовнішніх моральних норм у внутрішні переконання дитини. Основним завданням педагога в сучасних умовах є перехід від формального дидактизму до активної співпраці, де дитина виступає повноцінним суб'єктом виховного процесу. Ефективність такої роботи забезпечується інтеграцією виховного змісту в усі навчальні предмети та реалізацією партнерства за формулою «вчитель – дитина – батьки». Ключовим методичним інструментарієм виступають методи ситуативного моделювання, розв'язання моральних колізій та «інтелектуальної роботи душі». Використання прийомів «моральної тонкощі

¹⁵⁰ Сьомик М. Моральне виховання учнів початкової школи. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр» зі спеціальності 013 «Початкова освіта». 2020. С. 24-25.

¹⁵¹ Почтовюк С. І. Формування загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів як основа духовного виховання. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. Вип. 3 (75). 2014. С. 89-90.

думки» за В. Сухомлинським дозволяє школярам не просто копіювати зразки поведінки, а самостійно аналізувати мотиви вчинків, передбачати їхні наслідки та вибудовувати власні оцінні судження. Особливу роль відіграє розвиток самооцінки та саморефлексії, що допомагає учням усвідомлено обирати шлях Добра.

Важливою умовою успіху є постать самого вчителя як живого прикладу моральності та створення емоційно привабливого середовища «дружньої родини». Лише за умови поєднання системного шкільного впливу із фундаментальними родинними цінностями та активною позицією дитини можливо досягти єдності слова і діла, що є головним критерієм духовно-моральної вихованості молодшого школяра. Таким чином, духовно-моральне виховання постає не як окремий навчальний елемент, а як жива практика формування відповідальної та гуманної особистості.

3.3. Авторська програма духовно-морального вихання здобувачів початкової освіти

Початкова школа є ключовим етапом у становленні особистості дитини, адже саме в молодшому шкільному віці закладаються базові уявлення про себе, інших людей і світ загалом. У цей період формується ставлення до навчання, до колективу, до норм поведінки, а також виникають перші усвідомлені моральні переживання. Дитина починає розрізняти справедливе і несправедливе, добре і погане, дозволене і недозволене, проте ще не володіє достатніми внутрішніми механізмами саморегуляції та критичного осмислення власних учинків. Саме тому духовно-моральне виховання в початковій школі потребує системного, продуманого та вікововідповідного підходу.

Авторська програма духовно-морального виховання молодших школярів розроблена як відповідь на потребу створення цілісного виховного простору, у якому моральні та духовні цінності не декларуються формально, а проживаються

дитиною в реальних життєвих ситуаціях. Програма орієнтована на щоденне життя класу, навчальну діяльність, міжособистісні стосунки та емоційний досвід учнів. Вона не суперечить чинним державним стандартам початкової освіти, а доповнює їх, розширюючи виховний компонент і поглиблюючи ціннісні орієнтири освітнього процесу.

Сучасні молодші школярі зростають у складному соціальному середовищі, яке часто характеризується нестабільністю, інформаційним перевантаженням і дефіцитом живого спілкування. У таких умовах дитина може відчувати тривожність, невпевненість у собі, труднощі у взаємодії з однолітками. Школа в цій ситуації відіграє надзвичайно важливу роль як простір безпеки, прийняття та підтримки. Саме тому духовно-моральне виховання має бути не додатковим елементом освітнього процесу, а його органічною складовою.

Програма побудована на переконанні, що моральні якості не формуються шляхом заучування правил. Для молодшого школяра цінності стають значущими лише тоді, коли вони пов'язані з особистим досвідом, емоціями та конкретними вчинками. Тому авторська програма орієнтована на діяльнісний підхід, використання інтерактивних форм роботи, діалогу, гри, творчості та проєктної діяльності. Через такі форми дитина поступово вчиться розуміти себе, інших людей і наслідки власних дій.

Актуальність і мета програми: Актуальність авторської програми зумовлена потребою формування цілісної, морально стійкої та духовно зрілої особистості вже на етапі початкової освіти. У молодшому шкільному віці відбувається активне наслідування поведінки дорослих, формується емоційне ставлення до норм і правил, закладаються основи відповідального вибору. Відсутність системної роботи в цьому напрямі може призвести до формального засвоєння моральних норм без їх внутрішнього прийняття.

Метою авторської програми є формування духовно-моральних засад особистості молодшого школяра через системне, послідовне та практико-орієнтоване виховання. Програма спрямована на розвиток внутрішньої культури

дитини, здатності до співпереживання, відповідального ставлення до власних вчинків, поваги до інших людей, родини, школи, рідного краю та Батьківщини.

Завдання програми: Для досягнення поставленої мети програма передбачає реалізацію таких завдань: формування у молодших школярів уявлень про базові духовні та моральні цінності; розвиток емоційної чутливості та здатності розпізнавати власні почуття; формування навичок конструктивної взаємодії з однолітками та дорослими; виховання відповідальності за власні вчинки; розвиток творчого потенціалу дитини; формування позитивного ставлення до навчання, праці та суспільно корисної діяльності; виховання патріотичних почуттів і поваги до культурних традицій.

Вікові особливості учнів початкової школи: Програма розроблена з урахуванням вікових та психологічних особливостей дітей 6–10 років. У цьому віці провідною є емоційно-образна форма сприйняття, висока потреба у схваленні, прагнення до справедливості та чітких правил. Молодші школярі краще засвоюють моральні норми через приклад, гру, спільну діяльність і повторювані життєві ситуації. Програма враховує індивідуальні відмінності між дітьми та передбачає створення умов для успіху кожного учня.

Очікувані результати: У результаті реалізації програми очікується формування в учнів знань, діяльнісних і ціннісних результатів. Учні повинні набути уявлень про моральні норми, правила співжиття, духовні цінності. Вони навчатися співпрацювати, вирішувати конфлікти мирним шляхом, брати участь у спільних проєктах. На ціннісному рівні програма сприятиме розвитку внутрішньої мотивації до добрих учинків, відповідального ставлення до себе та інших, формуванню позитивної самооцінки.

Змістовий компонент авторської програми духовно-морального виховання молодших школярів визначає основні напрями виховної роботи, тематичне наповнення та логіку реалізації програми впродовж навчального року. Він побудований з урахуванням вікових особливостей дітей початкової школи та спрямований на поступове, послідовне формування духовно-моральних цінностей через реальний життєвий досвід учнів. Зміст програми не є

ізолюваним від освітнього процесу, а інтегрується в навчальну, позакласну та позаурочну діяльність, створюючи єдиний виховний простір.

Основою змістового компонента є ідея цілісного розвитку особистості дитини. Програма виходить з того, що духовно-моральне виховання не може обмежуватися окремими темами чи заходами, а має охоплювати внутрішній світ дитини, її взаємини з іншими людьми, ставлення до суспільства та навколишнього світу. Саме тому зміст програми структуровано так, щоб кожна тема логічно продовжувала попередню, поглиблюючи уявлення учнів про моральні норми та духовні цінності.

Тематика програми згрупована навколо кількох взаємопов'язаних напрямів

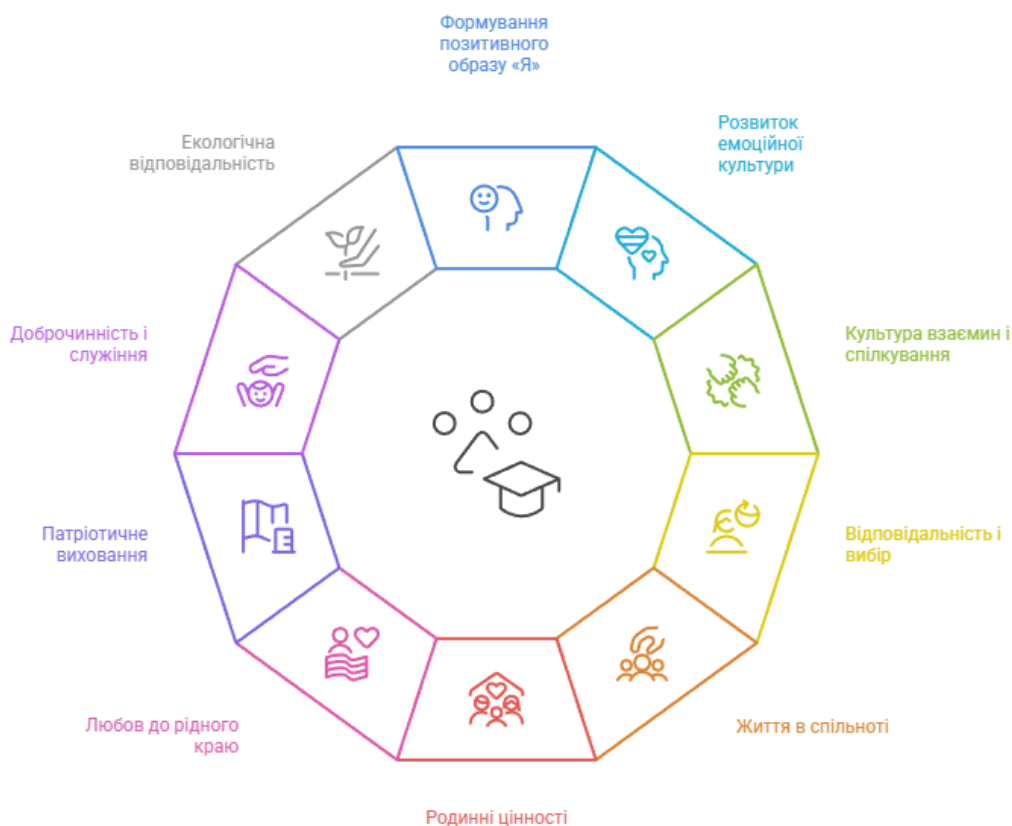

Рис. 3.1. Напрямки, на яких вибудована програма

Кожен із цих напрямів розкривається поступово, відповідно до вікових можливостей молодших школярів. У першому класі переважають теми, пов'язані з емоційним комфортом, прийняттям себе та адаптацією до шкільного життя. У другому і третьому класах зміст ускладнюється за рахунок введення тем відповідальності, співпраці, справедливості. У четвертому класі зростає роль рефлексії, усвідомлення власної позиції та громадянської відповідальності.

Тематичний план програми має орієнтовний характер і може адаптуватися відповідно до потреб конкретного класу. Його мета полягає не в жорсткому дотриманні послідовності тем, а в забезпеченні системності та цілісності

Орієнтовний тематичний план програми включає такі змістові блоки

духовно-морального виховання. Теми можуть реалізовуватися у формі виховних годин, інтегрованих уроків, позакласних заходів, проєктної діяльності або коротких щоденних практик.

Рис. 3.2. Блоки тематичного плану

Кожен із цих блоків наповнюється конкретними темами, які розкривають духовно-моральний зміст доступною для дітей мовою.

Розподіл часу в межах програми здійснюється з урахуванням принципу ненавантаження учнів. Програма не передбачає виділення окремої навчальної дисципліни, а реалізується через різні форми діяльності впродовж навчального року. Орієнтовно на реалізацію програми відводиться від 1 до 2 годин на місяць у вигляді виховних заходів, а також щоденна інтеграція духовно-морального

змісту в навчальний процес. Такий підхід дозволяє зробити виховання природною частиною шкільного життя.

Методи і прийоми, використані в програмі, мають діяльнісний, інтерактивний і особистісно орієнтований характер. Провідне місце займають ігрові методи, які є найбільш ефективними для молодших школярів. Через рольові ігри, інсценізації, ситуаційні вправи діти вчаться розуміти моральні наслідки власних учинків, співпереживати іншим і знаходити конструктивні рішення. Значну роль відіграють бесіди-роздуми, які допомагають дітям осмислювати життєві ситуації та формувати власну позицію.

Приклади методів і прийомів, використаних у програмі

Методи і прийоми, використані в програмі, мають діяльнісний, інтерактивний і особистісно орієнтований характер. Провідне місце займають ігрові методи, які є найбільш ефективними для молодших школярів.

Зокрема, використовуються такі види діяльності:

➤ **Рольові ігри:**

«Я — друг» (діти розігрують ситуації допомоги товаришу),
 «Умію просити вибачення» (відпрацювання моделей примирення),
 «Добрий вибір» (дитина обирає спосіб поведінки в морально значущій ситуації).

➤ **Інсценізації моральних ситуацій і казок:**

інсценування притч і повчальних оповідань про добро, чесність, милосердя;
 драматизація казкових сюжетів із подальшим обговоренням вчинків персонажів.

➤ **Ситуаційні вправи:**

«Що б ти зробив, якби...» (аналіз можливих рішень у ситуації образи, несправедливості, допомоги слабшому);
 «Вчинок і наслідок» (зіставлення дій героя та їхніх моральних наслідків).

Через рольові ігри, інсценізації, ситуаційні вправи діти вчаться розуміти моральні наслідки власних учинків, співпереживати іншим і знаходити конструктивні рішення.

Значну роль відіграють **бесіди-роздуми**, які допомагають дітям осмислювати життєві ситуації та формувати власну позицію.

Наприклад:

- **«Коло думок»** — обговорення запитань: *«Що означає бути добрим?»*, *«Чому важливо прощати?»*;
- **Обговорення реальних життєвих випадків** із шкільного життя (конфлікт, підтримка, спільна справа);
- **Рефлексивні запитання** після діяльності: *«Що ти відчував?»*, *«Який вибір був правильним і чому?»*.

У програмі широко застосовуються творчі методи, зокрема малювання, аплікації, створення колективних робіт, написання коротких текстів, обговорення історій і притч. Творча діяльність дає змогу дитині вільно виражати власні почуття та переживання, що є надзвичайно важливим для духовно-морального розвитку. Через творчість діти не лише засвоюють цінності, а й внутрішньо їх переживають.

Приклади творчих методів, застосованих у програмі

У програмі широко застосовуються творчі методи, зокрема малювання, аплікації, створення колективних робіт, написання коротких текстів, обговорення історій і притч.

Зокрема, використовуються такі види творчої діяльності:

- **Малювання на моральну тематику:**
«Моє добре серце», *«Світ, у якому живе добро»*, *«Мій добрий учинок сьогодні»* — діти через образи й кольори передають власні почуття, уявлення про добро, любов і співчуття.

➤ **Аплікації та художньо-трудова діяльність:**

створення аплікацій *«Дерево добрих справ»*, *«Квітка милосердя»*, *«Долоньки допомоги»*, де кожен елемент символізує конкретний добрий вчинок або позитивну рису характеру.

➤ **Колективні творчі роботи:**

спільне виготовлення плакатів і стіннівок *«Ми — дружний клас»*, *«Світ очима доброти»*, *«Заповіді дружби»*, що сприяє розвитку співпраці, взаємоповаги та відповідальності.

➤ **Написання коротких текстів:**

міні-твори та речення-продовження *«Я щасливий, коли...»*, *«Добро — це...»*, *«Я хочу бути людиною, яка...»*;
створення власних коротких історій про добрі вчинки.

➤ **Обговорення історій і притч:**

спільне читання та аналіз адаптованих біблійних і морально-повчальних притч із запитаннями: *«Що відчував герой?»*, *«Чого нас навчає ця історія?»*, *«Як би ти вчинив на його місці?»*.

Творча діяльність дає змогу дитині вільно виражати власні почуття та переживання, що є надзвичайно важливим для духовно-морального розвитку. Через творчість діти не лише засвоюють цінності, а й внутрішньо їх переживають, формуючи особистісно значущі моральні орієнтири.

Окреме місце в змістовому компоненті займає проєктна діяльність, адаптована до можливостей молодших школярів. Проєкти можуть бути короткотривалими або тривалими, виконуватися індивідуально чи в групах. Вони спрямовані на розвиток відповідальності, ініціативності та вміння співпрацювати. Тематика проєктів пов'язана з добрими справами, допомогою іншим, родинними традиціями, вивченням історії рідного краю, турботою про довкілля.

Приклади проєктної діяльності в програмі

Окреме місце в змістовому компоненті займає проєктна діяльність, адаптована до можливостей молодших школярів. Проєкти можуть бути короткотривалими або тривалими, виконуватися індивідуально чи в групах.

Приклади короткотривалих проєктів (1–2 заняття):

- **«Добра справа тижня»** — учні планують і виконують конкретний добрий учинок (допомога однокласнику, підтримка молодших, турбота про класну кімнату) та діляться враженнями.
- **«Мій вчинок допомоги»** — індивідуальні міні-проєкти з фіксацією результатів у малюнках або коротких розповідях.
- **«Посмішка для друга»** — створення листівок із добрими побажаннями для однокласників або членів родини.

Приклади тривалих проєктів (1–4 тижні):

- **«Скринька добрих справ»** — класний проєкт зі збиранням прикладів добрих учинків учнів, які наприкінці проєкту обговорюються в колі.
- **«Моя родина — джерело любові»** — дослідження родинних традицій, звичаїв, сімейних свят із залученням батьків.
- **«Мій рідний край»** — знайомство з історією, культурою та духовними цінностями місцевої громади.

Проєкти можуть виконуватися **індивідуально, у парах або малих групах**, що сприяє формуванню навичок співпраці, взаємодопомоги та відповідальності за спільний результат.

Проєкти, спрямовані на турботу про довкілля:

- **«Бережи Божий світ»** — догляд за рослинами у класі чи на шкільному подвір'ї;
- **«Чисте довкілля — чисте серце»** — прибирання території школи, виготовлення екологічних плакатів;
- **«Друге життя речей»** — створення корисних виробів із вторинних матеріалів.

Тематика таких проєктів сприяє розвитку **відповідальності, ініціативності та вміння співпрацювати**, а також формує в дітей практичний досвід добрих справ, усвідомлення власної значущості та причетності до спільного блага.

Зміст програми також передбачає використання реальних життєвих ситуацій, які виникають у шкільному середовищі. Конфлікти, труднощі, непорозуміння розглядаються як виховні ситуації, що потребують осмислення. Учитель допомагає дітям зрозуміти причини події, почуття учасників та можливі наслідки різних варіантів поведінки. Такий підхід сприяє формуванню внутрішньої відповідальності та моральної саморегуляції.

Ресурсне забезпечення програми не потребує спеціальних технічних засобів або значних фінансових витрат. Основними ресурсами є дидактичні матеріали, художні тексти, ілюстрації, матеріали для творчості, а також сам освітній простір класу. Важливим ресурсом є особистість учителя, його професійна позиція, готовність до діалогу та рефлексії. Саме від цього значною мірою залежить ефективність реалізації змістового компонента програми.

Таким чином, змістовий компонент авторської програми духовно-морального виховання молодших школярів забезпечує системність, послідовність і практичну спрямованість виховної роботи. Він створює умови для поступового формування духовно-моральних цінностей через діяльність, спілкування і особистий досвід дитини, що відповідає сучасним освітнім вимогам і реальним потребам учнів початкової школи.

Організаційно-методичний блок авторської програми духовно-морального виховання молодших школярів визначає способи, умови та механізми її практичної реалізації в освітньому процесі початкової школи. Цей блок спрямований на те, щоб задекларовані цінності та цілі програми були втілені в реальну педагогічну практику, доступну для щоденного використання вчителем і зрозумілу для дітей. Організація виховної роботи вибудовується з урахуванням вікових особливостей учнів, їхньої потреби в емоційній безпеці, підтримці та поступовому ускладненні завдань.

Форми роботи, передбачені програмою, охоплюють як урочну, так і позаурочну діяльність. У межах класної роботи духовно-моральний зміст інтегрується в навчальні предмети через приклади, ситуації для обговорення, спільні завдання та рефлексивні паузи. Такий підхід дозволяє зробити виховання природною частиною навчального процесу, не відокремлюючи його від засвоєння знань. Для молодших школярів особливо важливо, щоб моральні орієнтири не сприймалися як окремі вимоги, а були органічно вплетені в повсякденну діяльність.

Позакласна робота в межах програми спрямована на розширення виховного простору та створення умов для вільнішого самовираження дітей. Це можуть бути виховні години, тематичні зустрічі, спільні творчі заходи, участь у доброчинних ініціативах, екскурсії та проєкти. Позакласна діяльність має особливу цінність для духовно-морального виховання, оскільки дозволяє дітям проявляти ініціативу, відповідальність і співпрацю поза жорсткими рамками уроку.

Форми співпраці

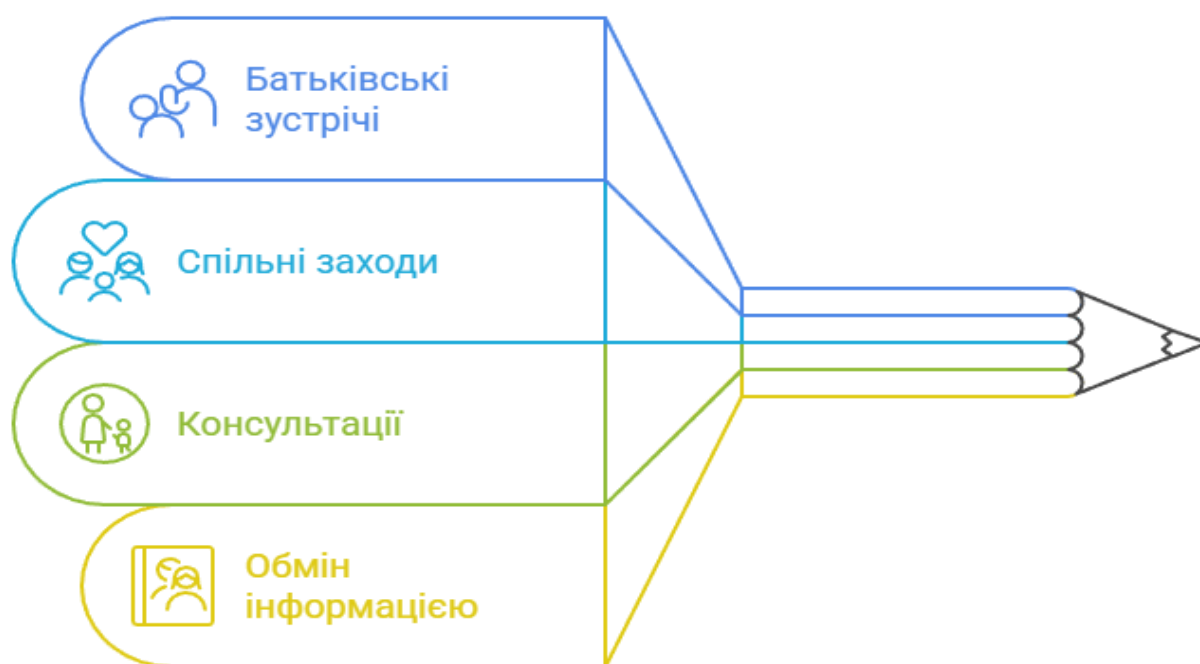

Рис. 3.3. Форми співпраці

Окреме місце в організаційно-методичному блоці займає співпраця з родиною. Програма виходить із розуміння того, що духовно-моральне виховання молодшого школяра є найбільш ефективним за умови узгодженості виховних впливів школи та сім'ї. Взаємодія з батьками будується на засадах партнерства, довіри та взаємної підтримки. Мета цієї взаємодії полягає не в контролі, а в створенні єдиного ціннісного простору для дитини.

Методичне забезпечення програми ґрунтується на використанні особистісно орієнтованих, діяльнісних та інтерактивних методів. Провідну роль відіграють методи, які активізують внутрішню позицію дитини та сприяють її залученню до осмислення власного досвіду. Це бесіди-роздуми, аналіз життєвих ситуацій, рольові ігри, вправи на розвиток емоційного інтелекту, творчі завдання. Такі методи дозволяють не лише передати знання, а й сформувати навички морального вибору.

Важливим елементом методичного блоку є принцип поступовості. Програма не передбачає різкого ускладнення вимог або навантаження дітей складними моральними дилемами. Навпаки, завдання добираються таким чином, щоб відповідати віковим можливостям молодших школярів і поступово розширювати їхній досвід. У першому класі переважають прості ситуації, пов'язані з емоційним комфортом і взаємоповагою. У наступних класах вводяться більш складні теми, що стосуються відповідальності, справедливості та вибору.

Оцінювання результатів духовно-морального виховання в межах програми має формувальний характер і не зводиться до традиційної бальної системи. Програма передбачає використання спостережень, аналізу поведінки учнів, їхньої участі в спільній діяльності, рівня сформованості навичок співпраці та відповідальності. Важливим інструментом оцінювання є портфоліо учня, у якому можуть фіксуватися творчі роботи, проєкти, відгуки та спостереження вчителя. Такий підхід дозволяє побачити динаміку розвитку дитини, а не лише кінцевий результат.

Проектна діяльність у межах організаційно-методичного блоку виступає як ефективний засіб інтеграції духовно-морального виховання з навчальним процесом. Проекти дають можливість дітям застосувати набуті цінності на практиці, працювати в команді, брати відповідальність за спільний результат. Для молодших школярів проектна діяльність організовується з чітким алгоритмом дій, підтримкою вчителя та орієнтацією на доступний і зрозумілий результат.

Таким чином, організаційно-методичний блок забезпечує практичну реалізацію авторської програми духовно-морального виховання в умовах початкової школи. Він створює умови для системної, послідовної та ефективної виховної роботи, орієнтованої на реальні потреби молодших школярів. Завдяки цьому програма стає не теоретичним документом, а живим інструментом педагогічної діяльності.

Ефективність авторської програми духовно-морального виховання молодших школярів значною мірою залежить від здатності педагога спостерігати, аналізувати та коригувати виховний процес відповідно до реальних потреб дітей. У молодшому шкільному віці духовно-моральний розвиток має динамічний і нерівномірний характер, тому програма не може бути реалізована за жорстко фіксованим сценарієм. Саме тому в її структурі передбачено систему педагогічного супроводу та моніторингу, яка дозволяє відстежувати зміни у поведінці, ставленні та внутрішніх установах учнів.

Моніторинг у межах програми не має на меті контролю або формального оцінювання дитини. Його основним завданням є розуміння індивідуальної динаміки розвитку кожного учня та загального морально-психологічного клімату класу. У молодшому шкільному віці духовно-моральні результати не завжди можна виміряти одразу, адже вони проявляються поступово — у вчинках, реакціях, способі взаємодії з іншими. Саме тому програма передбачає використання якісних, а не кількісних показників.

Основним інструментом моніторингу є систематичне педагогічне спостереження. Учитель звертає увагу на те, як дитина реагує на труднощі, чи

здатна вона співпереживати, як вирішує конфлікти, чи виявляє ініціативу у спільній діяльності. Такі спостереження не фіксуються у вигляді оцінок, а використовуються для кращого розуміння потреб учня та планування подальшої виховної роботи. Особливу увагу приділяють не окремим випадкам, а стійким тенденціям у поведінці.

Важливим елементом супроводу є аналіз емоційного стану дітей. Молодші школярі часто не можуть вербалізувати власні переживання, тому їхній емоційний стан проявляється через поведінку, взаємини, участь у діяльності. Програма передбачає створення умов, у яких дитина може безпечно висловити свої почуття — через малювання, гру, короткі висловлювання або спільні обговорення. Отримана інформація допомагає вчителю коригувати темп і зміст виховної роботи.

Корекція реалізації програми здійснюється гнучко та ненав'язливо. Якщо вчитель помічає, що певні теми викликають труднощі або надмірне емоційне напруження, він може змінити форму подачі матеріалу, повернутися до попередніх цінностей або запропонувати більше практичних дій. Такий підхід дозволяє уникнути перевантаження дітей і зберегти позитивне ставлення до виховної діяльності.

Окрему увагу в програмі приділено роботі з дітьми, які потребують додаткової підтримки. Це можуть бути учні з труднощами адаптації, підвищеною тривожністю, імпульсивністю або замкненістю. Програма не виділяє таких дітей як «проблемних», а передбачає індивідуальний підхід, створення ситуацій успіху та поступове залучення до спільної діяльності. Такий підхід сприяє формуванню почуття прийняття та безпеки.

Система супроводу також охоплює аналіз класної атмосфери загалом. Вчитель відстежує рівень взаємоповаги, готовність дітей допомагати одне одному, характер спільної діяльності. У разі виникнення напруження або конфліктів програма пропонує не ігнорувати проблему, а використовувати її як виховну ситуацію для розвитку навичок діалогу та співжиття.

Важливим аспектом є рефлексія самого педагога. Авторська програма передбачає, що вчитель регулярно осмислює власні дії, реакції та педагогічні рішення. Самоаналіз дозволяє підвищувати якість виховної роботи та уникати формалізації програми. Таким чином педагог виступає не лише реалізатором, а й активним учасником процесу духовно-морального виховання.

Отже, система супроводу, моніторингу та корекції забезпечує гнучкість і життєздатність авторської програми духовно-морального виховання молодших школярів. Вона дозволяє адаптувати програму до реальних умов освітнього процесу, враховувати індивідуальні особливості дітей і забезпечувати поступове, стабільне формування духовно-моральних цінностей.

Ціннісна безпека та психологічний комфорт є фундаментальними умовами реалізації авторської програми духовно-морального виховання молодших школярів. У молодшому шкільному віці дитина надзвичайно чутлива до емоційного клімату середовища, у якому вона навчається і взаємодіє з іншими. Саме через атмосферу прийняття або, навпаки, напруження дитина формує уявлення про власну цінність, безпеку світу та довіру до дорослих. Без забезпечення психологічного комфорту будь-які виховні впливи втрачають свою ефективність і можуть навіть спричинити зворотний результат.

Авторська програма виходить із розуміння того, що духовно-моральне виховання не може здійснюватися в умовах страху, приниження або постійного контролю. Цінності не засвоюються через тиск — вони формуються через досвід позитивних стосунків, поваги та підтримки. Саме тому програма передбачає створення такого освітнього середовища, у якому дитина почувається емоційно захищеною, має право на помилку, на власну думку та на поступовий розвиток у власному темпі.

Психологічний комфорт у межах програми розглядається не як відсутність труднощів, а як здатність дитини проживати складні ситуації без втрати внутрішньої рівноваги. Молодший школяр лише навчається справлятися з емоціями, конфліктами, невдачами, тому завдання педагога полягає не в усуненні всіх труднощів, а в створенні безпечного простору для їх осмислення.

У такому середовищі дитина поступово набуває досвіду саморегуляції, відповідальності та морального вибору.

Ціннісна безпека в програмі означає узгодженість між задекларованими цінностями та реальними діями дорослих. Молодші школярі дуже тонко відчують нещирість і суперечності між словами та поведінкою. Тому програма передбачає, що вчитель є не лише транслятором моральних норм, а насамперед їхнім носієм. Послідовність, справедливість, доброзичливість у взаємодії з дітьми формують відчуття стабільності й довіри, без яких неможливе духовно-моральне зростання.

Особливу увагу програма приділяє попередженню емоційного перевантаження учнів. Навчальний процес у початковій школі часто супроводжується високими вимогами, що може призводити до тривожності, страху помилки або зниження мотивації. У межах програми передбачено використання коротких емоційних пауз, вправ на зосередження, творчих моментів, які допомагають дітям відновити внутрішню рівновагу. Такі елементи не порушують навчального процесу, а навпаки — підвищують його ефективність.

Важливим аспектом ціннісної безпеки є формування в класі атмосфери взаємної поваги. Програма не допускає стигматизації, порівняння дітей між собою або використання принизливих методів впливу. Кожна дитина розглядається як унікальна особистість, гідна уваги й поваги незалежно від рівня навчальних досягнень. Такий підхід сприяє формуванню позитивної самооцінки та внутрішньої впевненості.

Для систематизації умов забезпечення ціннісної безпеки доцільно окреслити ключові принципи, на яких ґрунтується реалізація програми.

Таблиця 3.1 Принципи забезпечення ціннісної безпеки в авторській програмі

Принцип	Зміст
---------	-------

Прийняття	визнання цінності кожної дитини незалежно від її успіхів
Послідовність	узгодженість слів і дій педагога
Доброзичливість	підтримувальний стиль взаємодії
Безпечна помилка	сприйняття помилки як частини навчання
Повага	недопущення приниження та порівнянь

Психологічний комфорт у програмі тісно пов'язаний із формуванням емоційної грамотності. Молодші школярі часто не мають достатнього словникового запасу для опису власних переживань, що ускладнює процес саморегуляції. Програма передбачає поступове навчання дітей розпізнавати та називати емоції, розуміти причини їх виникнення і знаходити прийнятні способи вираження. Це сприяє зменшенню агресивних проявів і розвитку емпатії.

Окрему роль у забезпеченні психологічного комфорту відіграє організація простору та режиму дня. Для молодших школярів важливими є передбачуваність, чітка структура та стабільність. Програма враховує ці потреби, пропонуючи чіткі, але гнучкі рамки діяльності, які дозволяють дітям почуватися впевнено і безпечно.

Для практичного відображення механізмів підтримки психологічного комфорту в програмі доцільно використати ще одну узагальнювальну таблицю.

Таблиця 3.2. Механізми забезпечення психологічного комфорту молодших школярів

Сфера впливу	Практичні дії в межах програми
Емоційна	вправи на усвідомлення почуттів, паузи спокою
Соціальна	правила взаємоповаги, колективні обговорення
Поведінкова	підтримка замість покарання
Освітня	адаптація вимог до можливостей дитини
Середовищна	впорядкований і естетичний простір

Отже, ціннісна безпека та психологічний комфорт є не додатковими умовами, а центральними елементами реалізації авторської програми духовно-морального виховання молодших школярів. Саме в атмосфері довіри, прийняття та поваги дитина здатна відкриватися духовним цінностям, осмислювати власні вчинки та поступово формувати внутрішню моральну позицію. Забезпечення цих умов дозволяє програмі виконувати свою головну функцію — підтримувати гармонійний розвиток особистості молодшого школяра.

Інклюзивний вимір реалізації авторської програми духовно-морального виховання молодших школярів є важливою складовою її цілісної педагогічної концепції та безпосередньо пов'язаний із забезпеченням рівного доступу кожної дитини до виховного процесу. Програма ґрунтується на розумінні того, що молодші школярі суттєво відрізняються між собою за рівнем розвитку, емоційної зрілості, життєвого досвіду, сімейного середовища та темпу засвоєння соціальних норм. Саме тому духовно-моральне виховання не може здійснюватися за єдиним шаблоном, а потребує гнучкого, чутливого й адаптивного підходу.

Інклюзивність у межах програми трактується як повсякденна педагогічна реальність, а не як спеціально організований напрям роботи лише для окремих категорій дітей. Програма виходить із принципу, що кожен учень класу має власні освітні й виховні потреби, і завдання вчителя полягає в тому, щоб створити умови, у яких кожна дитина зможе включитися в спільну діяльність, відчувати свою значущість і пережити досвід успіху. Такий підхід формує в учнів почуття гідності та внутрішньої безпеки, що є основою духовно-морального розвитку.

Практична реалізація інклюзивного виміру в шкільному середовищі передбачає передусім гнучку організацію щоденного освітнього процесу. Учитель, спираючись на програму, враховує індивідуальні можливості дітей під час планування занять, добору методів і форм роботи. Це може проявлятися у зміні темпу виконання завдань, наданні додаткового часу для обговорення, використанні різних способів подачі матеріалу або варіативності видів

діяльності. У такому середовищі дитина не відчуває тиску відповідати зовнішнім стандартам, а навчається діяти відповідно до власних можливостей, зберігаючи внутрішню мотивацію.

Особливе значення має організація інклюзивної взаємодії між учнями. Програма орієнтує вчителя на створення таких форм спільної діяльності, у яких кожна дитина може внести свій вклад у загальний результат. Це сприяє формуванню в молодших школярів досвіду співпраці, взаємодопомоги та прийняття різних способів мислення й дії. У процесі такої діяльності духовно-моральні цінності не декларуються, а переживаються через конкретні вчинки, спільні рішення та відповідальність за результат.

Важливим практичним аспектом інклюзивного виміру є робота з емоційною сферою дітей. Молодші школярі можуть по-різному реагувати на однакові ситуації, що пов'язано з індивідуальними особливостями нервової системи, попереднім досвідом та рівнем емоційної зрілості. Програма передбачає створення безпечного простору для вираження почуттів, у якому дитина може говорити про свої переживання без страху осуду. Через регулярні емоційні практики, творчі завдання та обговорення життєвих ситуацій діти навчаються усвідомлювати власні емоції та співпереживати іншим.

Інклюзивний вимір програми також має чітко виражений поведінковий аспект. Програма не використовує каральні або принизливі методи впливу, а орієнтується на пояснення, діалог і поступову корекцію поведінки. Дитина вчиться розуміти причини своїх дій, бачити наслідки для себе й інших та знаходити альтернативні, соціально прийнятні способи реагування. Такий підхід є особливо важливим для дітей із труднощами саморегуляції або соціальної адаптації.

Для систематизації інклюзивного підходу доцільно окреслити ключові принципи та їх практичне втілення.

Таблиця 3.3. Принципи інклюзивного виміру та їх практична реалізація

Принцип	Практичне втілення
Прийняття	визнання цінності кожної дитини
Доступність	адаптація змісту та темпу роботи
Гнучкість	варіативність форм діяльності
Підтримка	допомога без осуду і порівнянь
Гідність	повага до особистості учня

Інклюзивний вимір програми реалізується не лише в межах школи, а й поширюється на родинне середовище. Дитина, яка відчуває прийняття й підтримку в класі, переносить цей досвід у сімейне життя, що позитивно впливає на якість спілкування з батьками та іншими членами родини. Програма сприяє формуванню в дитини відповідального ставлення до власних обов'язків удома, готовності допомагати та брати участь у спільних справах. Таким чином інклюзивний підхід сприяє створенню єдиного виховного простору між школою і сім'єю.

Для практичного розуміння шляхів реалізації інклюзивного виміру доцільно подати напрями діяльності в різних середовищах.

Таблиця 3.4. Реалізація інклюзивного підходу в різних середовищах

Середовище	Практичні прояви
Школа	адаптація занять, підтримка співпраці
Клас	створення безпечного морального клімату
Родина	перенесення цінностей у побут
Позашкільля	застосування навичок у нових ситуаціях
Соціум	формування толерантної поведінки

Окрему увагу в програмі приділено ролі вчителя як координатора інклюзивного процесу. Педагог не лише організовує діяльність, а й постійно рефлексує власні дії, аналізує взаємодію в класі, коригує підходи відповідно до змін у поведінці та потребах дітей. Така позиція дозволяє зберігати гнучкість програми та забезпечувати її відповідність реальним умовам освітнього процесу.

Для узагальнення практичних інструментів інклюзивної роботи можна виокремити основні напрями педагогічного впливу.

Таблиця 3.5. Практичні інструменти інклюзивного духовно-морального виховання

Напря́м	Змі́ст
Емоційний	розвиток емоційної грамотності
Соціальний	формування співпраці
Поведінковий	корекція через діалог
Ціннісний	виховання поваги та прийняття
Середовищний	створення безпечного простору

Отже, інклюзивний вимір реалізації авторської програми духовно-морального виховання молодших школярів є багаторівневим і практично спрямованим. Він забезпечує можливість для кожної дитини брати активну участь у виховному процесі, формує культуру прийняття та співжиття й створює умови для гармонійного духовно-морального розвитку в різних сферах життя.

Практичне значення авторської програми духовно-морального виховання молодших школярів полягає в її здатності бути інтегрованою у всі ключові сфери життя дитини, не обмежуючись рамками навчального кабінету чи формалізованих виховних заходів. Програма розглядає духовно-моральне виховання як безперервний процес, що відбувається в різних соціальних середовищах, з якими стикається молодший школяр, і тому пропонує можливості для її реалізації в шкільному, родинному та позашкільному просторі.

У шкільному середовищі програма реалізується насамперед через щоденну взаємодію між учителем і учнями, а також між самими дітьми. Практика духовно-морального виховання в школі полягає не лише у проведенні окремих виховних годин, а передусім у формуванні сталої культури спілкування, взаємоповаги та відповідальності. Учитель, спираючись на програму, має можливість використовувати будь-яку навчальну ситуацію як виховну, допомагаючи дітям осмислювати власні вчинки, переживання та стосунки з

іншими. Наприклад, під час спільної роботи над завданням учні вчаться домовлятися, слухати одне одного, приймати різні точки зору, а після завершення роботи — рефлексувати власну поведінку та емоційний стан.

Важливою практикою в межах програми є використання коротких щоденних або тижневих рефлексивних моментів, під час яких діти мають змогу проговорити власні почуття, труднощі або успіхи. Такі практики не потребують значного часу, але сприяють розвитку емоційної грамотності та усвідомленості. Вони допомагають дитині навчитися пов'язувати внутрішній стан із зовнішньою поведінкою, що є основою морального самоконтролю. Саме в шкільному середовищі ці навички формуються найбільш інтенсивно, адже дитина щодня перебуває в соціальній взаємодії.

Практичне значення програми проявляється також у тому, що вона створює умови для формування позитивного морально-психологічного клімату класу. Завдяки системній роботі над цінностями взаємоповаги, прийняття і підтримки зменшується рівень конфліктності, діти поступово відмовляються від агресивних форм поведінки і починають шукати словесні, конструктивні способи вирішення суперечок. Це має безпосередній вплив на загальний рівень комфорту в класі та на ефективність навчального процесу.

У родинному середовищі практичне значення програми полягає в її здатності продовжувати і поглиблювати виховний вплив школи. Молодший школяр активно переносить засвоєні в школі цінності у повсякденне життя вдома, у взаємини з батьками, братами і сестрами. Програма сприяє формуванню в дитини відповідального ставлення до власних обов'язків, поваги до старших, готовності допомагати і брати участь у спільних сімейних справах. Через такі практичні прояви духовно-моральні цінності стають частиною щоденного життя дитини, а не лише шкільною темою.

Важливо, що програма не перекладає відповідальність за виховання на родину, але створює умови для природної взаємодії школи і сім'ї. Дитина, яка навчається усвідомлювати власні почуття і вчинки в шкільному середовищі, поступово починає застосовувати ці навички вдома, що позитивно впливає на

якість сімейної комунікації. Таким чином програма сприяє формуванню єдиного ціннісного простору, у якому школа і родина доповнюють одна одну.

Позашкільне середовище також є важливим простором практичної реалізації програми. У взаємодії з однолітками поза школою, у гуртках, на спортивних заняттях або в неформальному спілкуванні дитина має можливість застосовувати набуті духовно-моральні навички в нових умовах. Програма готує молодшого школяра до таких ситуацій, формуючи в нього здатність до саморегуляції, відповідального вибору та моральної оцінки власних дій. Дитина вчиться переносити цінності співпраці, справедливості та поваги в різні соціальні контексти, що є важливим показником реального засвоєння духовно-морального змісту.

Особливе практичне значення програма має для формування внутрішньої позиції дитини. Вона не нав'язує готових моделей поведінки, а створює умови для поступового усвідомлення власної відповідальності за вчинки. Саме через повторювані практики в різних життєвих ситуаціях дитина починає керуватися внутрішніми переконаннями, а не лише зовнішніми вимогами. Такий результат є довготривалим і зберігається поза межами початкової школи.

Узагальнюючи, практичне значення авторської програми духовно-морального виховання полягає в її здатності супроводжувати дитину в різних сферах життя, забезпечуючи цілісний підхід до формування духовних і моральних цінностей. Програма створює умови для гармонійного розвитку молодшого школяра, сприяє формуванню відповідального ставлення до себе й інших, забезпечує психологічний комфорт і ціннісну стабільність. Реалізація програми закладає міцне підґрунтя для подальшого особистісного зростання дитини та її успішної соціалізації.

ВИСНОВКИ

Отже, у ході комплексного дослідження було встановлено, що християнська педагогіка на сучасному етапі розвитку гуманітарного знання постає не просто як релігійна надбудова, а як цілісна самостійна науково-практична дисципліна, що має глибоке епістемологічне підґрунтя. Її фундаментом є Божественне Одкровення та безпосереднє життя Ісуса Христа, що надає освітньому процесу особливої історичної достовірності та життєствердного характеру.

Визначено, що сутність християнського виховання полягає у глибокій трансформативній дії, яка спрямована на фундаментальну корекцію світогляду особистості, де найвищою метою виступає не просто соціалізація, а сотеріологічна орієнтація на спасіння душі та досягнення живого спілкування з Творцем. Особливістю такої педагогічної системи є її трансцендентний та інтегративний вимір, що охоплює всі сфери людського буття — від інтелектуального розвитку до фізичного та естетичного виховання, підпорядковуючи їх єдиному ідеалу духовної досконалості. Важливо підкреслити, що педагогічний процес тут набуває подвійної природи: він поєднує індуктивний метод внесення знань із едуктивним методом виведення та розкриття внутрішніх, богонатхненних дарів людини, де аксіологічним центром виступає жертвна любов Агапе.

Дослідження генезису цих ідей дозволяє стверджувати, що витoki християнської педагогіки у спадщині Отців Церкви є унікальним етапом світової думки, який неможливо повноцінно висвітлити лише через призму традиційних формаційних схем. Християнство патристичного періоду здійснило справжню антропологічну революцію, замінивши античний ідеал калокагатії концепцією теозису, тобто обоження людини. Діяльність великих каппадокійців, Августина та Івана Золотоустого була детермінована потребою доктринального захисту

віри, що призвело до інституціоналізації катехизації та створення перших системних шкіл. У процесі діалогу зі світською культурою Отці Церкви розробили гнучкий підхід до використання античної філософії як «насіння Логосу», що дозволило християнській освіті інтегрувати кращі досягнення тогочасної науки, зберігши при цьому власну ідентичність. Такі методи, як концепція Внутрішнього Вчителя Августина чи стандартизація навчальних ресурсів Єронімом, заклали методологічну базу, яка залишалася незмінною протягом багатьох століть і досі зберігає свою актуальність.

Особливого значення християнські цінності набувають у контексті формування моральної особистості молодшого школяра, оскільки цей віковий період характеризується надзвичайною духовною чутливістю та готовністю до інтерналізації етичних імперативів. В умовах сучасного морального релятивізму християнська етика забезпечує дитині стійкий каркас для становлення її характеру, де моральне знання, почуття та поведінка зливаються в єдиний цілісний світогляд. Процес переходу від зовнішньої слухняності до автономної совісті вимагає наявності абсолютних орієнтирів, таких як любов, милосердя та відповідальність. Ефективність такої виховної системи критично залежить від її інтеграції у повсякденну практику, де навчання виходить за межі класної кімнати і потребує активної підтримки сімейного середовища, а педагог постає не просто транслятором інформації, а живим моральним авторитетом, який власним прикладом засвідчує істинність проголошуваних цінностей.

Центральною постаттю в історії становлення цих принципів виступає святий Василій Великий, чий життєвий шлях є взірцем синтезу високої класичної освіченості та радикального євангельського поклику. Його педагогічна спадщина ґрунтується на принципі суворої вибіркової та свідомої відмови від тих знань, що не сприяють духовному зростанню. Він структурував освітній процес як довгострокову методологію тренування волі, де самодисципліна, покірність та активне милосердя є ключовими інструментами формування характеру. Його соціальний проект «Василіада» став першим масштабним втіленням прикладної християнської педагогіки, де благодійність і служіння

ближньому розглядалися як вищі форми реалізації отриманих знань. Основні принципи виховання у творчості святого Василя, зокрема його знаменита «методологія бджоли», сьогодні набувають нового змісту в контексті реалізації реформи Нової української школи.

Аналіз сучасних освітніх парадигм дозволяє обґрунтувати актуальність ідей Василя Великого саме в умовах інформаційного суспільства, де навички критичного мислення та медіаграмотності є життєво необхідними. Принцип вибіркового засвоєння інформації, запропонований святителем, трансформується у здатність сучасного учня фільтрувати контент, відрізняючи істинні цінності від маніпуляцій. Актуалізація його вчення в НУШ передбачає перехід від репродуктивного інформування до протрепетичного підходу, який стимулює учнів до активної практики чеснот через волонтерство та проектну діяльність. Це дозволяє формувати не лише інтелектуально розвинену, а й духовно стійку особистість, здатну до свідомої співпраці та відповідального лідерства, що повністю відповідає місії сучасної української освіти.

Проаналізовані в роботі сучасні програми духовно-морального виховання свідчать про те, що цей процес у початковій ланці є глибоко інтегрованим, проте він часто стикається з викликами формалізму та недостатньої кваліфікації педагогів. Встановлено, що фундаментом успіху будь-якої програми є розвиток емоційної сфери дитини, зокрема формування емпатії та почуття вдячності, що дозволяє перетворити сухі етичні норми на живі внутрішні переконання. Сучасна школа має відмовитися від декларативності на користь партнерства з батьками та громадою, використовуючи ідеї національної педагогічної спадщини Григорія Сковороди та Софії Русової. Лише за умови синергії зусиль усіх суб'єктів виховання християнські цінності стають особистою відповідальністю учня, що є критично важливим у багатоконфесійному та полікультурному соціумі.

Систематизація форм і методів реалізації духовно-морального виховання показала, що найбільш ефективними є методи ситуативного моделювання та розв'язання моральних колізій, які спонукають дитину до глибокої «роботи душі». Використання спадщини Василя Сухомлинського, зокрема його підходів

до виховання «тонкої думки», дозволяє школярам аналізувати власні мотиви та передбачати наслідки своїх вчинків. Особливу роль відіграє метод саморефлексії, що допомагає учням усвідомлено обирати шлях добра навіть за відсутності зовнішнього контролю. Педагогічна практика доводить, що духовно-моральне виховання не може існувати як окремий елемент розкладу, воно повинно пронизувати всю життєдіяльність школи, створюючи особливе середовище «дружньої родини», де панує атмосфера довіри та взаємоповаги.

Підсумковим етапом дослідження стала розробка та експериментальна апробація авторської програми духовно-морального виховання здобувачів початкової освіти, яка базується на синтезі василіянських традицій та інноваційних освітніх методик. Програма побудована за принципом концентричного розширення — від пізнання дитиною власного духовного світу до активної взаємодії з соціумом на засадах милосердя. Апробація програми засвідчила позитивну динаміку в розвитку моральної свідомості учнів, підвищення рівня їхньої відповідальності та здатності до безкорисливої допомоги ближнім. Результати експерименту підтверджують, що інтеграція християнських цінностей у навчальний процес не лише зміцнює моральний фундамент особистості, а й сприяє загальному оздоровленню соціального клімату в дитячому колективі, готуючи молодших школярів до викликів дорослого життя з міцним внутрішнім стержнем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Батарейна І. О. Зміст морального виховання учнів початкових шкіл України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2019. Вип. 72. Т. 1. С. 50-53. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.72-1.11>
2. Батарейна І.О. Моральне виховання учнів початкових класів в умовах Нової української школи. *Науковий вісник Львівської академії. Серія: Педагогічні науки*. 2019. Вип. 5. С. 54-58. DOI: <https://doi.org/10.33251/2522-1477-2019-5-54-58>
3. Батарейна І.О. Організаційні форми морального виховання. *Інноваційна педагогіка. Загальна педагогіка та історія педагогіки*. 2024. Вип. 24. Т. 1. С. 14-17. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/24-1.2>
4. Вибрані листи Св. Василя Великого. пер із гр. С. Фединак. Нью-Йорк: Видавництво оо. василіян, 1964. 216 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/7017/file.pdf>
5. Деркач В. Історія філософії: Стародавність, Середньовіччя та Відродження. Тернопіль, ТОВ «Терно-граф», 2023. 216 с.
6. Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях: навч. прогр. та календарно-темат. план / А. М. Богуш, І. Л. Сіданіч, В. Є. Сучок [та ін.]. Київ: ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2019. 164 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/doshkilna/2021/Prohramy/25.01/Prohrama%20Dukhovno-moralne%20vykhovannya%20ditey%20doshkilnoho%20viku.pdf>
7. Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI століття): монографія / І. Л. Сіданіч ; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. Київ: ТОВ "НВП "Інтерсервіс, 2013. 464 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/720290/1/17%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9>

[E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%98%D0%AF_%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%82_%D0%B2%D0%B0%D1%80%281%29.pdf](#)

8. Івах С. Принципи та методи християнського виховання. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2008. № 2. С. 1-6. DOI: <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2008.187743>
9. Ковцуняк С. Релігійно-моральне формування особистості молодшого школяра: релігієзнавчий аналіз проблеми. С. 1-14. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/98e4c6b7-36f1-4aaa-82d8-bae6b6486821/content>
10. Комарівська Н. О., Колеснік К. А., Казьмірчук Н. С., Імбер В. І. Підготовка вчителя початкових класів до морального виховання молодших школярів. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2023. Вип. 67. С. 87–95. DOI: <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2023-67-87-95>
11. Копчук-Кашецька М. С., Сікора В. Виховання духовно-моральних цінностей у працях святого Василя Великого. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1299-1307. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/27283/27253>
12. Крізь темінь віків: педагогічні ідеї наставників Західної церкви (Боецій, Кассіодор, Григорій Великий, Симеон Метафраст, Ісидор Севільський, Алкуїн Йоркський): посібник для студентів вищих навчальних закладів / [вступна стаття і коментарі І.В. Цебрій]. Полтава: ПНПУ, 2010. Книга 1. 126 с. URL: <https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7399/pedagogika.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
13. Кущик Т. О. Святий Іоан Златоуст як християнський православний педагог. *Наукові записки. Серія Психологія і педагогіка*. 2011. Вип. 17. С. 218-230. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE>

[FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nznuoapp%5F2011%5F17%5F27%2Epdf](#)

14. Пилипів О. З. Розвиток загальноосвітніх шкіл першого ступеня приватної форми власності в Україні (кінець XX – початок XXI століття). дис. ... кандидата педагогічних наук. 13.00.01. Київ, 2021. 235 с. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36210/1/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%9F%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D1%96%D0%B2%20%D0%9E.%D0%97.pdf>
15. Потапчук Т. Формування духовно-моральних цінностей в учнів молодшого шкільного віку як психолого-педагогічна проблема. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. №4 (11). С. 56-63. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/15898/1/56-53.pdf>
16. Почтовюк С. І. Формування загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів як основа духовного виховання. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. Вип. 3 (75). 2014. С. 88-92. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/13633/1/88-92.pdf>
17. Смолянюк Н. М., Домилівська Ю. Проблема формування духовної культури учнів початкових класів. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті*. 2022. С. 526-528. DOI: <https://doi.org/10.34142//2708-4809.SIUTY.2022.131>
18. Смолянюк Н., Алексєєва Н. Духовно-моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної та позаурочної діяльності. *Сучасні філологічні і методичні студії: проблематика і перспективи*. III Міжнародної науково-практичної конференції для науковців, викладачів, учителів, здобувачів вищої освіти. 2024. С. 167-169. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0c75386c-eab0-4a95-a289-f8f9b5bbe3ed/content>
19. Сьомик М. Моральне виховання учнів початкової школи. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр» зі спеціальності 013

- «Початкова освіта». 2020. 58 с. URL: <https://ekhsuir.kspu.edu/server/api/core/bitstreams/c6fc3412-ab2c-4db9-b693-05b452de8bc0/content>
20. Твердохліб Т.С., Мажуга А. В. Моральне виховання в контексті виховної традиції християнської сім'ї. *Теорія і методика виховання. Інноваційна педагогіка*. 2025. Вип. 65, Т. 2. С. 161-165. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2023/65/part_2/34.pdf
21. Твердохліб У. Формування духовно-моральних цінностей учнів початкової школи в процесі навчання. 8 с. URL: <https://conference.pu.if.ua/forum/files/22032017/1/Tverd.pdf>
22. Химич Н. Є. Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях в позашкільному закладі освіти. *Наукові записки. Серія Психологія і педагогіка*. 2013. Вип. 23. С. 283-289. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/2537/1/Khimich%20N.E..pdf>
23. Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот. Вип. 2 / За заг. ред. С. К. Стефанюк. Харків: Кроссроуд, 2010. 68 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Stefaniuk_Svitlana/Khrystyianska_pedahohika_plekannia_kraschykh_liudskykh_chesnot.pdf
24. Aftyka L. Christian Caritas in Christian pedagogy. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2018. Vol. 5, № 1. P. 102-106. DOI: <https://doi.org/10.15330/jpnu.5.1.102-106>
25. Artemi E. Embracing Greek philosophical Thinking in the Fathers of the 2nd - 5th Centuries. *Vox Patrum*. 2016. Т. 65. P. 31-47. URL: <https://bibliotekanauki.pl/articles/612219.pdf>
26. Basil of Caesarea. https://en.wikipedia.org/wiki/Basil_of_Caesarea (дата звернення: 15.05.2025).
27. Boiliu F. M., Widjaja F. I., Simanjuntak M. U, Evimalinda R., Harefa D. The Effectiveness of Christian Religious Education Learning in School During the Covid-19 Pandemic. *1st Virtual Workshop on Writing Scientific Article for International Publication*. 2022. P. 451-456. DOI:

https://doi.org/10.2478/9788366675827-079?urlappend=%3Futm_source%3Dresearchgate

28. Cloycesen T. St. Basil the Great: Nurturing Faith and Knowledge in Education. URL: <https://www.crosstimbershaven.com/index.php/church-life/51-st-basil-the-great-nurturing-faith-and-knowledge-in-education> (дата звернення: 15.05.2025).
29. Eavey C. B. History of Christian education. Chicago: Moody Press, 1964. 440 p. URL: <https://dokumen.pub/qdownload/history-of-christian-education-978-0802435590.html>
30. Ewontomah K. The meaning, importance and practice of Christian education in the Church: a pedagogical review. *E-Journal of Religious and Theological Studies*. 2020. Vol. 6, № 1. P. 58-68. DOI: <https://doi.org/10.32051/01202007>
31. Fosu J. L., Fosu M. Dynamics of Christian Education: Ghanaian Perspective. Hamburg: Missionshilfe Verlag, 2021. 157 p. URL: https://tagungshaushamburg.com/wp-content/uploads/2023/06/23_SITMA.pdf
32. Gane A. H. Fourth Century Christian Education: An Analysis of Basil's Ad Adolescentes. PhD in the School of Historical Studies. 2012. 307 p. URL: <https://theses.ncl.ac.uk/jspui/bitstream/10443/1623/1/Gane%2012.pdf>
33. Guirguis Y. History of Christian Education: Latin and Syriac Fathers. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*. Vol. 5, № 11. P. 629-640. URL: <https://rsisinternational.org/journals/ijriss/Digital-Library/volume-5-issue-11/629-640.pdf>
34. Holder A. G. Saint Basil the Great on secular education and Christian virtue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 395-415. DOI: <https://doi.org/10.1080/0034408920870307>
35. Ilesanmi D. A., Imuwahen T. O. Akanbi D. M. Kingdom Christian Education and the Global Church: Combating Heresies in the Age of Globalisation. *African Journal of Kingdom Education*. Vol. 1, № 3. P. 15-26. URL: <https://scispace.com/pdf/kingdom-christian-education-and-the-global-church-combating-2e91lk19sx.pdf>

36. Iovan M. Characteristics of the ideal of Christian education. *European Journal of Science and Theology*. 2010. Vol. 6, № 4. P. 5-20. URL: <https://www.ejst.tuiasi.ro/Files/25/5-20Iovan.pdf>
37. Jia L. Christian values education and holistic child development from the parent perspective in Santiago city, Philippines. *Southeast Asia Early Childhood Journal*. 2021. Vol. 10 (1). P. 86-100. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1296708.pdf>
38. Kieser D., Parsons J. Characteristics of Christian Pedagogy. *The Christian Teachers Journal*. Vol. 24, № 4. P. 6-9. URL: https://www.acsi.org/docs/default-source/documents/cse/number/28653.pdf?sfvrsn=823f68f6_2
39. Lemko H., Kachak T., Voroshchuk O., Didukh I., Mochan T., Bai I. Formation of moral values of schoolchildren: effective methods of diagnosis. *Laplace em Revista (International)*. 2021. Vol. 7, № 3B. P. 556-568. URL: <http://dspace.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/8671/1/Formation%20of%20moral%20values%20of%20schoolchildren%20effective%20methods%20of%20diagnosis.pdf>
40. Margaretha L., Haryono M. Implementation of Moral and Religious Values in Early Childhood. *Journal of Early Childhood Development and Education*. 2024. Vol. 1, № 1. P. 23-29. DOI: <https://doi.org/10.58723/junior.v1i1.109>
41. McLaughlin A. T. Christian Pedagogy and Christian Community in the Fifth and Sixth-Century Mediterranean. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. Michigan, 2017. 235 p. URL: <https://backend.production.deepblue-documents.lib.umich.edu/server/api/core/bitstreams/80a40234-512f-4f5f-abea-b6cb3bc146af/content>
42. Morariu I.-M. Multidimensional value of education at saint Basil and John Chrysostom. *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences*. 2017. P. 445-453. DOI: <http://dx.doi.org/10.15405/epsbs.2017.07.03.53>
43. Othoo H. A., Aseu O. G. Role of Christian Religious Education in the Moral Values Formation of Secondary School Students in Teso South Sub - County, Busia County, Kenya. *Journal of Research Innovation and Implications in Education*.

2017. Vol 6, № 2. P. 307-317. URL: <https://jriiejournal.com/wp-content/uploads/2022/06/JRIIE-6-2-032.pdf>
44. Pirner M. L. Christian pedagogy? A research report on the Christian profile of an educational institution in Germany. *British Journal of Religious Education*. 2013. Vol. 35, № 1. P. 72-86. URL: <https://www.evrel.phil.fau.de/files/2019/02/pirner-2013-christian-pedagogy-bjre-k.pdf>
45. Schaff P. Basil: Letters and Select Works. Nicene and Post-Nicene Fathers Ser. II, Vol. 8. 1894. 992 p. URL: <https://www.stnicholasoca.org/files/basil.pdf>
46. Smith R. T. St. Basil the Great. New York: Pott Young, 1879. 230 p. URL: https://earlychurch.org.uk/pdf/e-books/st-basil-the-great_smith.pdf
47. Taylor M. J. An introduction to Christian education. Nashville, New York: Abingdon Press, 1966. 424 p. URL: <https://greenpasture.in/wp-content/uploads/2024/09/an-introduction-to-christian-education-Marvin-J.-Taylor.pdf>
48. The Word of God in the Life and Works of St. Basil the Great. URL: <https://osbmcommission.wordpress.com/list-of-conferences/the-word-of-god-in-the-life-and-works-of-st-basil-the-great/> (дата звернення: 15.05.2025).
49. Towns E. L. A History of Religious Educators. Elmer Towns, 1975. 238 p. URL: https://digitalcommons.liberty.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/towns_books/article/1023/&path_info=History_of_Religious_Educators_ETowns_.pdf
50. Waterink J. Basic concepts in Christian pedagogy. Ontario: Paideia press, 1980. 148 p. URL: <https://reformationaldl.wordpress.com/wp-content/uploads/2019/08/basic-concepts-in-christian-pedagogy.pdf>
51. Wortley J. The Pseudo-Amphilochian vita Basilii: an apocryphal life of saint Basil the Great. *Florilegium*. 1980. Vol. 2. P. 217-239. URL: <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/flor.2.012>